

ОЛЕКСІЙ БАРАНОВИЧ.

НАРИСИ МАГНАТСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА НА ПІВДНІ ВО- ЛИНИ У XVIII ст.

Стави¹⁾.

Відомо, що фільварок не був єдиною галуззю панського господарства на правобічній польській Україні у XVIII ст.

Більше того, оскільки господарство в панських маєтках мало за своє основне завдання продукцію на ринок, то в багатьох околицях цього краю фільварок не був і головною галуззю господарства, а в деяких районах, як на Брацлавщині, південній частині воєводства Київського відогравав і зовсім мізерну роль, даючи, порівнюючи з іншими галузями, дуже малий прибуток.

Коли міряти прибутковість фільварку зазначеною в інвентарях та люстраціях оцінкою панщини, днів літніх, подорожчизни, косового, хоч це не завжди дасть картину відповідну дійсності, бо підводами возили не тільки продукти хлібного господарства, бо панщина могла вживатися і замість шарварків, на напругу гребель, мостів, млинів, шляхів та інш., то за люстрацією 1765 р. староств Київського воєводства можемо констатувати, що в староствах Богуславським, Звенигородським, Кагарлицьким, Канівським, Корсунським, Трахтемирівським і Черкаським фільварок жадного значіння не має, бо там з панщини жадного доходу не зазначено. А в староствах Білоцерківським дохід з панщини і подорожчизни дає 1,4% загального доходу, Шаулиським — з панщини 2,7%, Чигиринським з панщини й косового — 5,9%, Таращанським також з панщини й косового — 10,6%. Найбільший прибуток від всіх робіт, зазначена панщина та подорожчизна, є в старостві Рожівським, та й там він складає лишень 27,3% загальної суми прибутку з цілого староства²⁾. Подібну ж картину дає люстрація староств Київського воєводства 1789 р.: так само маємо ряд староств, де панщина не дає жадного прибутку³⁾. В ключі Володарським 1760 р. фільварок, як галузь господарства, що має за своє завдання продукувати зерно на ринок, не існує. В контракті на посесію цього ключа 1760 р. зазначено, що „прибуток з засівів“ за прибуток не вважається. Зерно тут продукується „на заплату диспозиторам та фільварковій челяді, а та-

¹⁾ Ці розділи становлять частину роботи „Нариси магнатського господарства на півдні Волині у XVIII в.“, перші три розділи цієї роботи видрукувано в Студіях з історії України н.-д катедри історії України в Києві, т. I, 1926 р. В студіюванні ставового господарства багато допоміг мені Д. О. Белінг. Він допоміг мені розібратись в техніці цієї галузі господарства. За це приношу йому подяку.

²⁾ Щербина В., — Українські староства по люстраціям XVIII в. Арх. Ю. З. Р. VII, III, с. 16.

³⁾ Щербина В.. Ор. cit., с. 17.

кож на покриття витрат під час переходів військ партії української та інші видатки¹⁾.

Та навіть в воєводстві Волинськiм, яке в цiм рiзнилося вiд воєводств пiвденних, мало, як ми бачили²⁾, сильно розвинене панське фiльваркове господарство, то й тут дохiд з панських фiльваркiв не давав бiльшої половини в загальнiй сумi прибуткiв панського господарства. I це було так не тiльки в перiоди занепаду фiльваркового господарства, а й в часи його розцвiту. Ми маємо можливiсть пiдрахувати в числах прибутки з рiзних галузiв панського господарства одного з величезних магнатських ключiв пiвденної Волини, а саме князiвства Вишневецького в 1771 р., коли фiльваркове господарство переживало перiод розцвiту. Пiдрахувавши ми бачимо, що прибутки зi всiх галузiв панського господарства цього ключа дають в сумi 118.273 злотих польських з грошами, а дохiд з фiльваркового хлiборобства, коли за такий вважати панщину тижневу, днi лiтнi, а також i всю подорожчизну, хоч на пiдводах возили не тiльки зерно, виявляється в розмiрi 48.850 злотих польських, або 41,3% загальної суми доходу. Ясно, що при дослiдженнi панського господарства правобiчної України за тих часiв не можна обмежитись дослiдженням фiльваркового господарства. Треба звернути пильну увагу на дослiдження цих iнших галузiв панського господарства, котрi навiть на пiвденнiй Волини i за часiв розцвiту фiльварку дають 58,7% загальної суми доходу.

Придивляючись до вiдомостей про прибутки з панських маєткiв XVII—XVIII ст. ст., ми бачимо ряд певних джерел прибуткiв, котрi за тих часiв були по всiй правобiчнiй польськiй Україні. Тут є, крiм прибутку з фiльваркiв, прибуток з оренди права виробу i продажу спиртових напоїв, прибуток в формi платнi за користування землею, чиншiв, данини натурою, прибуток за пасiк, з ставiв, прибутки з посереднiх i безпосереднiх податкiв на населення, з повинностей рiзних та iнш. Та разом з тих ми бачимо, що всi цi прибутки мають не однакове значiння в рiзних районах цiєї частини України. В однiй околицi в загальнiй сумi прибуткiв з маєткiв певна галузь дає бiльший вiдсоток, в другiй менший, в третiй близький до нуля. Це залежить вiд всього господарчого облiччя околицi, вiд можливостi розвинути певнi галузi в данiй околицi.

Приглядаючись до вiдомостей про прибутки з панського господарства пiвденної Волини XVII—XVIII ст. ст. ми можемо тут констатувати велике значiння тих галузiв господарства, якi цiлком можна вважати за галузi чисто панського господарства; ми помічаємо тут великий розвиток тих галузiв господарства, в яких процес вироблення продукту майже цiлком проходить в межах самого панського господарства. Тут трудно здобати таке з'явище, яке ми помічаємо навiть в серединi XVIII ст. в певних районах Київщини i Брацлавщини, коли головну частину, як не всю суму, панських прибуткiв дає вiдiбрана вiд населення частина виробiв господарства пiдданих, цeб то коли головну частину, як не весь дохiд, складають податки посереднi i безпосереднi, грошовi i натуральнi та оренда права пропiнацiї.

З галузiв панського господарства, в яких процес вироблення продукту є організований в межах панського господарства, тут на пiвденнiй Волини перше місце займає звичайно фiльварок, який в загальнiй сумi панських доходiв з цих галузiв господарства дає найбiльший вiдсоток. Друге ж місце з таких галузiв панського господарства тут займає господарство

¹⁾ Баранович О.,—Панське господарство в ключі Володарськiм за часiв Колiївщини. Ювiлейний збiрник на честь М. С. Грушевського. 1928 р., с. 278.

²⁾ Роздiл цiєї ж роботи — „Фiльварок“.

ставове. За відомостями про прибутки з князівства Вишневецького 1771 р. з вищезгаданої загальної суми прибутків 118.273 злотих польських прибутки з ставів складали річно 20.746 злотих, або 17.5% загальної суми прибутків. Виключаючи фільварки та оренду, стави дають найбільший відсоток зі всіх прибуткових статтів панського господарства. Спуст доброго ставу за підрахунками 1771 р. дає величезну суму: спуст ставу Борсуковецького дає 36.000 злотих польських, Передмірецького — 21.000 злотих, Лозовського — 16.000. Подібної суми не дає зразу жадний з фільварків. Правда, такий став спускається раз в 4 роки, та й за 4 роки більшість з фільварків цього ключа не дають таких сум. В цій околиці великі прибутки з ставів, як бачимо далі, були не тільки у другій половині XVIII ст. і не тільки в князівстві Вишневецькім. Цей розвиток ставового господарства становить характерну особливість панського господарства південної Волині, як очевидно і всіх північно-західніх українських земель XVII—XVIII ст., порівнюючи з воєводствами південними. З люстрацій староств Київського воєводства 1765 р. бачимо, що в старостві Черкаській ставів спусних зовсім нема¹⁾, а в староставах Білоцерковській і Богуславській бачимо тільки незначні суми „ставщици“²⁾. Тут ставове господарство явно недорозвинене. В. І. Щербина, натурально, в своїй роботі і таблицях не виділяє окремо прибутку з ставів, а ставить цей прибуток в розділі „прочихъ доходныхъ статей“, бо стави дають дуже мало, менше ніж пасіки³⁾.

Виходячи зі всіх цих міркувань, ми приходим до висновку, що ставове рибне господарство мало велике значіння в панському господарстві південної Волині XVIII ст., що тому ця галузь панського господарства заслуговує на пильне вивчення, що це вивчення є тим більше потрібне ще й тому, що цю галузь минулого господарства на Україні до цієї пори дуже мало досліджено.

Панське ставове господарство південної Волині, яке ми беремся досліджувати у XVIII ст., в цій околиці виникло не у XVIII ст. і не в XVII, а значно раніше. І в ці давніші часи воно встигло досягнути й на південній Волині великого розвитку та певних сталих форм.

Воно переходить у XVIII ст. як явище цілком зформоване, дозріле і на це при дослідженні треба зважати.

Перші початки, які ми можемо спостерегти, ставового господарства на південній Волині припадають на час розцвіту його в Західній Європі. В Західній Європі, в Германії і сусідніх з нею землях, ставове господарство, яке було там ще за часів давнього середньовіччя, доходить до свого розцвіту в XV—XVI ст. ст.⁴⁾ Там „монастирі засновували стави не сотнями, а тисячами, особливо в південній Германії, а також Франконії, яка до того мало була обдарована багатими водою озерами“⁵⁾; за монастирями взялися за ставове господарство й інші володільці маєтків. І на південній Волині початок зросту ставового господарства припадає на XV—XVI ст. Ще 1463 р. ми бачимо два стави князів Збараських у с. Івачеві⁶⁾. Десять перед 1475 р. на Горині був заставлений великий став Передмірецький, якого заставив якийсь Роман Чаюс⁷⁾. 1475 р. якийсь став в старостві Кременецькім орендує купець за 160 кіп литовських гро-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р. VII III, 7. ²⁾ Арх. Ю. З. Р. VII. III. ³⁾ Щербина В.,—Українські староства XVIII в. Арх. Ю. З. Р. VII. III, cc. 16, 17.

⁴⁾ Koch W.,—Die Geschichte der Binnenfischerei von Mitteleuropa. Handbuch der Binnenfischerei. Stuttgart. 1924. B. IV. L. 1 s. 14.

⁵⁾ Ib., 28., ⁶⁾ Arch. Sang., I, 55., ⁷⁾ Ib., 71.

шей¹⁾). В XVI ст. в старостві Кременецькім ми бачимо вже цілу сітку ставів. За люстрацією 1552 р. бачимо стави в Дунаєві, Сапанові, Колосові, Цеценівці, Тетилівцях, Підлісцях, Пелесівці—Лепесівці, а в Кокореві аж 4²⁾). Навіть в відсталім Кузьминськім повіті в люстрації 1545 р. говориться про ряд ставів³⁾. В панських маєтках також є розвинене ставове господарство. 1570 р. ми бачимо в с. Жуківцях на маленькій річці, яка тече з під Вишгородка, два стави: один в самому селі, другий вище села⁴⁾. 1594 р. в ключі Ожиговецькім (Ново-Збаразькім) бачимо багато ставів, як в самім місті, так і в околичних селах — Почапинський, Соболецький, Нижній Колесецький, новий став Колесецький, Медисовецький⁵⁾. Ростуть стави і в ново заселених південно-східніх районах Кременецького повіту. З інвентаря 1603 р. довідуємося, що в самім Константинові, крім великого ставу „на річці Случі і другій Ікопоті“, є став на стариках, є став на Заслучі „Скарзин недалеко від корчми межибозької“, а до того всього „міщане мають на своїх грунтах, які належать місту, ставків 14“⁶⁾. На протязі XV—XVII ст. ст. на річках і річечках південної Волині було побудовано величезне число ставів.

У нас виникає питання, як це було зроблено, чим був викликаний такий розцвіт ставового господарства? Вже саме те, що розвиток ставового господарства в цій західньо українській околиці був одночасний з розцвітом ставового господарства в західній Європі наводить нас на думку про, принаймні, подібність причин цього самого розвитку. Само вже велике число ставів, ті тисячі їх, що засновували монастирі, говорить за те, що риба там розводилась не тільки для власного споживання в тих самих господарствах, в яких вона розводилась. Повинен був бути великий сторонній попит на рибу, можна гадати, що був і добрий ринок для риби. Він таки й був добрий. Нам відомо, що ціни на рибу бували дуже високі: „на початку XVII ст. в Богемії ставові господарства продавали карпів у середнім по 10 талерів за центнер“⁷⁾. Ставове господарство там на Заході прийняло цілком підприємницький характер, розцвіт ставового господарства викликаний був його прибутковістю.

В XVII ст. в середній Європі „розплід карпів у ставах вважався за одно з найбільших прибуткових занять для великих землевласників“⁸⁾. Також і в західньо-українських землях, як, очевидно, і в польських, був зв'язаний в першу чергу з можливістю збувати вироблений продукт на ринок. Правда на півдні Волині ми застаємо ставки, де риба розводиться для споживання в самім панськім господарстві; так за люстрацією 1552 р. в Колосові є „ставок невеликий для живности замкової“⁹⁾, та таких ставків було не багато й бути їх багато не могло, бо для власного споживання їх багато не могло бути потрібно. Коли ж ставів було велике число і це число росло інтенсивно, то явно що основним завданням панського ставового господарства і тут була продукція не на власне споживання, а розплід риби для ринку. Рибу тут розводили для доходу. Почасти рибу збували на місці, був де який внутрішній ринок. Про це говорить і Струменський, з'ясовуючи причини високих цін на спусти „руських ставів“¹⁰⁾. Та явно, що цей місцевий ринок не забирав всієї вирощеної тут риби. Щойно згаданий Струменський говорить про солення і запакো-

¹⁾ Грушевський М. С.,—Історія України Руси, т. VI. 1907 р., с. 179., ²⁾ Арх. Ю. З. Р. VII. II, сс. 31—33. ³⁾ Zr. dz., VI. 106—107. ⁴⁾ К. Ц. I. А., В VII. Ф. I. F. 18. Lssss do I.

⁵⁾ Арх. Ю. З. Р. VI, I, 342., ⁶⁾ Arch. Rzewus. Jnw. 1603. A. ⁷⁾ Сомов М.,—Рыбоводство. Естественные производительные силы России, т. VI. отд. III, 1922 г., сс. 2-3.

⁸⁾ Сомов М. Ор. cit., сс. 2—3. ⁹⁾ Арх. Ю. З. Р. VII. II. 33. ¹⁰⁾ Strumieński Olb.,—O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów. 1573. Biblioteka pisarzy polskich. Krakow, 1897, с. 40.

вування в бочки щупаків¹⁾. При здаванні в оренду спустів ставів говориться про підводи для вивозу риби, 1594 р., говорячи про оренду ставів Ново-Збаразького ключа, пан обов'язується дати „підводи під рибу тих ставів“²⁾. На цих підводах риба відвозиться до великих міст Польщі. Віддаючи 1607 р. в оренду спусти ставів Понитовського, Туриковського і Нового, пан зобов'язується „рибу бочкову відпровидати з Микитич своїми підводами до Перемишля, або до Люблина“³⁾. Та в цих містах, очевидно, риба не залишалася, вона йшла десь далі, це був передаточний пункт, а споживач риби був десь далі. В цій самій контракті, як і інших, передбачається, що рибу доводиться везти „дальше“⁴⁾. Вже ці відомості і сам напрямок транспортування риби показує, що споживач і основний ринок на рибу був на захід від України, в землях Західньої Європи. Туди везли через галицькі міста з України рибу з давніх часів⁵⁾, а тепер у XV—XVII ст. цей вивіз доходить до великих розмірів, коли вивозять вже рибу не тільки з річок⁶⁾, а й місцевих ставів.

Отож основною причиною розвитку ставового господарства на західній Україні XV—XVII ст. була можливість збувати рибу на ринку. В наслідок економічного розвитку самої України утворився деякий місцевий ринок на рибу. А головне, як раз в ті часи сильно виріс західньо-європейський рибний ринок, і цей ринок забирав велике число риби зі сходу Європи⁷⁾. Тому то розвиток ставового господарства в західній Україні, зокрема на південній Волині, був одночасний з розцвітом його в Західній Європі.

Можливість збувати рибу на ринку була основною причиною розвитку в нас ставового господарства з зазначені часи та не була єдиною причиною. Цілий ряд обставин місцевого господарчого й суспільного життя допомагали розвитку в цій країні рибоводства. Для розвитку певної галузі господарства було б за мало мати можливість збувати на ринку вироблений продукт. Треба було мати можливість його продукувати. Тут на західній Україні, зокрема на півдні Волині, порівнюючи з іншими землями України, робить можливим значний розвиток розрахованого на далекий і великий ринок рибоводства перш за все те, що тут край в XVI—XVII ст. ст. вже був, порівнюючи, добре залюднений і загосподарений⁸⁾. Разом з цим цей край вже дійшов до певного степеня господарчого і суспільного розвитку, і господарчі й суспільні відносини тут вже усталилися. Пани вже захопили в своє розпорядження води й землі, можуть заставляти стави там, де вони вважають за потрібне і стільки, скільки їм потрібно. Серед підвладної людності, зобов'язаної їм роботою, вони знаходять потрібну кількість робочої сили, щоб утворювати й експлуатувати стави. До того ця робоча сила за панщиняних порядків дістається за дурно. Так само за дурно підвладні селяни дають для транспорту риби потрібне число підвід, принаймні до ринків західньої Галичини та Польщі. Мало того, обставини склалися так, що, як ми вже бачили⁹⁾, використати в цій околиці всю землю і всю можливу робочу силу підданих в панській земельній господарстві поки що ще не

¹⁾ Ibid. ²⁾ Арх. Ю. З. Р., VI, I, 236.

³⁾ Арх. Ю. З. Р., VI, I, 342. ⁴⁾ Ibid.

⁵⁾ Грушевський М., — Історія України-Руси, т. VI, 1907 р., с. 178.

⁶⁾ Грушевський, ор. cit. ibid.

⁷⁾ Грушевський, ор. cit., с. 173. Наводить з статті Ставіського т. III, Енциклопедії rolnictwa такі відомості: 1510 р. вивезено через Краківську комору риби бочок 4013 $\frac{1}{2}$; 1533 р. — риби бочок львівської 6.141, люблинської і красноставської — 4774; 1535 р. — львівської 216, іншої 2362 $\frac{1}{2}$; 1541 — 130 $\frac{1}{2}$; 1542 — львівської 129, іншої 1223.

⁸⁾ Розділ I цієї ж праці „Залюднення краю“.

⁹⁾ Розділ III цієї ж праці „Фільварок“.

вдається — залишається багато невикористаної землі і невикористаної панцизної робочої сили. Всі вищенаведені обставини вже просто підштовхують використати її хоч би в ставовім господарстві. Нарешті, західня Україна є ближче ніж інші землі України до Західньої Європи; з Волини легше було налагодити транспортування продуктів господарства, ніж з інших більш східних областей. Оскільки всі ці моменти сприяли розвитку рибного господарства в цім краї видно з того, що в дальших на схід землях України, землях мало колонізованих, землях, де господарчий і суспільний устрій був недорозвинений, і ставове господарство стояло дуже низько. З люстрації Брацлавського староства 1616 р. довідуємося з розділу „стави того староства“, що в цім старостві є всього один став: „невеликий став в Городинцях на річці Городинці, ново збудований, може дати третього року злотих 40; вирахувавши третю частину, на рік вийде злот. 13 гр. 10“¹⁾). Саме на південній Волині розвитку ставового господарства сприяли ще й природні умови. Край покритий густою сіткою невеликих і середніх річок, вода яких між пологими берегами тече нешвидко. Ґрунт тут гарний, чорноземний, вигідний в ставовім господарстві; при таких ґрунті риба знаходить собі на дні багату поживу. Значіння доброго ґрунту добре собі усвідомлювали і господарі тих часів. Струменський пише — „знай про те: котра земля добре родить збіжжя, на такий землі також добре ростуть в ставу риби. Котрий став є на піску, то вже зважай на те, аби менше садив в нього ніж в той, що на добрім ґрунті“²⁾).

З цих всіх причин ставове господарство на півдні Волини стало галуззю господарства великою і дуже прибутковою³⁾, а тим самим і дуже важливою. Ця важливість ставового господарства примушувала уважно ставитись до способів господарювання, бо прибутковість господарства залежала і від досконалости техніки цього господарства.

Мені трудно погодитись з поглядом на техніку українського ставового господарства тих часів, як на зовсім примітивну і „марнотратну“⁴⁾. Ця думка оперта на розділі роботи цитованого Струменського — „про стави руські“⁵⁾. Та там говориться лишень про те, що техніка ставового господарства на Русі є нижча ніж та, яку рекомендує автор. А техніка ставового господарства, яку рекомендує Струменський, є техніка ставового господарства середньої Європи і його особиста. Це є техніка, яка не вживалася явно у колосальній більшості господарств самої Польщі. Той факт, що техніка ставового господарства, як і всіх галузів панського господарства, була нижча за техніку західньо-європейську для нас загально відомий і сам по собі мало ще говорить. Хоч ми маємо для XVI—XVII ст. ст. мало відомостей з джерел, та ті що є, свідчать про певні технічні досягнення. Самий факт зачаття великих ставів на Горині: Передмірецький став зачатий, як ми бачили, ще у XV ст., або на Случі, як великий став Костянтинівський чи Кузьминський, свідчить про значні досягнення в техніці будування гребель. В розведенні риби ми бачимо такий цікавий факт, що рибу вирощують в спеціальних для того призначених ставках. 1668 р. ми бачимо в Івані на Козинщині 5 пустих ставків; вони „були тільки для нарибку, а саме для карпів“. Заведені вони були явно перед Хмельниччиною. Щодо спустів ставів, то трудно повірити, щоб скрізь на Русі вони були такі примітивно-анекдотичні, як про це пише Струменський: ніби то просто прорвуть греблю, над прирвою по-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., VII, III, 48. ²⁾ Strumieński, Op. cit., 57. ³⁾ Грушевський М., — Історія України — Руси, т. VI, 1907 р., с. 180. Strumieński, Op. cit., с. I, пише: ця „частина господарства, на мою думку, є найбільш незвичайна, найрозумніша і найбільш пожиточна“. ⁴⁾ Грушевський М., — Op. cit., с. 182. ⁵⁾ Strumieński Ol., op. cit., с. 39.

садять „хлопа“, який б'є по воді гілякою, щоб риба не втікла¹⁾. Ми знаємо, що ставили на ставах млини, вода до них ішла через шлюзи; могли ж бути шлюзи і для спуску ставів; ми знаємо, що ставили язи поперек річок, могли ж додуматись до певної форми язів для прирви, коли її доводилося робити. Що для марнотратности ставового господарства тут, то її не визнає і сам Струменський. Навпаки, він говорить що ця руська техніка, яка вона не є примітивна, порівнюючи з технікою Силезії чи Богемії, дає все таки добрі наслідки, з його слів, „там у них стави дорого купують“²⁾. Виходить, що ця руська техніка, яка вона примітивна не є, вона добре пристосована до місцевих умов. Нарешті, явно ця техніка розвивається, удосконалюється і набуває певних форм. Про це говорить значна на той час література про техніку ставового господарства, яка за тих часів з'являється в Польщі і таким чи іншим способом доходить і до земель цієї самої Руси³⁾.

За часів Хмельниччини та Руїни і ця галузь господарства повинна була багато перетерпіти. В наслідок спустошення як самих ставів, так і всіх інших галузів господарства, а також великого зменшення числа людности, ставове господарство повинно було занепасти. Цей занепад виявився перш за все в зменшенні з тих чи інших причин самого числа ставів. Вже 1650 р. бачимо, що величезний Манівський став на Горині не існує, „його розкопали козаки“. 1662 р. констатується, що в Курилівці та Оришківцях ставів, які були перше, тепер нема. 1666 р. в Колесці та Цаснівці ставів не видно. 1668 р. в ключі Козинським бачимо став Назарівський пустий, став в Івані пустий, там само в Івані п'ять ставів для розведення риби — всі пусті. В Гнідаві і на початку XVIII ст. став — пустий⁴⁾. Ці стави, які залишилися цілі, за браком робочої сили не підтримуються в належнім порядку, дичавіють, разом з тим не експлуатуються вповні. А деякі з існуючих ставів закинені зовсім, рибного господарства для ринкових потреб на них не ведеться зовсім. Так став Костянтинівський до 1704 р. „від козаччини на спусті нігди не був“⁵⁾. Цей став використовується паном тільки для потреб свого апарату, бо риба споживається в самому панському господарстві. Дається місцевим рибакам право ловити в нім рибу, не спускаючи його, експлуатуючи його не як став. Кожний з тих рибаків, особливо ті, які ловлять в річці сітками, має „дати на рік риби сухої кіп три, або за рибу гроші, себто злотих 5. Ті ж, які ловлять в міських ставу дрібну рибу коломлями також мають давати рибу за пропорцією в дні пісні. Крім того призначається двох рибаків з сітками для вигоди державці“⁶⁾. А цей став за часів перед Хмельниччиною давав при спусті 1.500 злотих⁷⁾.

За таких обставин прибуток з ставового господарства падає. Я вже не говорю про такі околиці, які зовсім спустошені. А навіть на Козинщині, яка заховалася порівнюючи добре, прибуток з ставів ще 1659 р. був 5500 зл. річно, а 1670 р. тільки 1750 зл. річно. Падає тут цей прибуток не тільки тому, що частина ставів зруйнована, частина не експлуатується,

¹⁾ Ibid.

²⁾ Strumiński, Op. cit., c. 40. ³⁾ a) Olb. Strumińskiego. O sprawie, sypaniu, wymierzaniu u rybieniu stawów, także o przekopach, o ważeniu u prowadzeniu wody. 1573 A. w Krakowie.

b) Opisanie porządku stawowego i przestrog niektórych domowego gospodarstwa, z pilnoscia uczynione od Stanisława Stroynowskiego z Stroynowa, ku czytaniu u wiadomości wszelakim stanom wielce potrzebne u pożyteczne teraz nowo w druku wydane R. P. 1609. W Krakowie. Друге видання цієї ж книжки 1636 р. в Кракові. c) Знали книжку й Jana Dubravius'a. ⁴⁾ К. Ц. І. А., В. VII. F. 1 — II.

⁵⁾ К. Ц. І. А. Arch. Rzewus., Fa 13, № 31. ⁶⁾ Arch. Rzewus. Fa 13, № 33. ⁷⁾ Arch. Rzewus. Inw. 1650 A.

прибуток падає і з тих ставів, які ще експлуатуються, бо вони запущені, дають мало риби. Так на цій Козинщині прибуток з ставу Жабокрицького 1659 р. оцінюється в 2666 золотих 20 гр., а 1670 р. в 500 золотих; прибуток з ставу Лозомицького 1659 р. — 666 зл. 20 гр., а 1670 р. — 125 зл.

Цей занепад ставового господарства, як великий він не був, мав у собі деякі моменти, котрі робили справу і на той час не безнадійною. Занепад ставового господарства був наслідком одної причини — руйнування краю. Основна ж причина, яка викликала до життя ставове господарство, ринковий попит на рибу, не перестала діяти. Попит на рибу був великий, це виявляється в цінах на спусти ставів. На тій самій Козинщині всі стави були на невеликих річках, тому невеликих розмірів, а ціняться вони 1659 р. добре: спуст ставу Козинського оцінюється в 2500 золотих, Лозомицького — 2000 зл., ставів в Урлі — 4.000 зл., Жабокрицького — 8000 зл. Ціни тих ставів, які підтримуються в порядку, не занепадають, навіть ростуть. Річний прибуток з Козинського ставу 1659 р. вираховується найбільше в 833 золотих 10 гр., а 1670 р. — в 1000 зл., 1684 р. — 1000 зл. Навіть місцевий ринок на рибу не занепав, бо коли число людности в цій краї сильно зменшилося, то появився новий споживач — армія. Ми бачимо, як при кінці століття везуть рибу бочками з Жабокрик під Кам'янець. Біда була не в тім, що рибу було тяжко продати, біда була в тім, що бракувало робочої сили для її виховування і транспортування на ринок¹⁾.

І ця біда, брак робочої сили для ставового господарства, була порівнюючи, не так вже страшна, бо для цієї галузі господарства потрібно було менше робочої сили, як для інших, скажемо полеводства. Відродити став було легше ніж фільварок, а дохід став дає дуже добрий. Це надає ставовому господарству за часів Руїни і початків відродження краю величезне значіння, це примушує всякого роду володільців маєтків особливо уважно ставитись до ставів. З цих моментів намагаються відродження ставів провести в першу чергу; це відбивається досить яскраво в ряді контрактів на посесію заставну і орендовну маєтків.

В цій стані відродження ставове господарство переходить у XVIII ст. Першим завданням XVIII ст. було цей поруйнований спадок остаточно реставрувати. Коли ще в часи Руїни пани мали рахунок всіма силами триматись за стави, то з заспокоєнням краю ставове рибне господарство, натурально, має відродитись в повному розмірі. І дійсно, в першій чверті XVIII ст. стави вже загачені майже скрізь.

Та хоч XVIII ст. дістало як спадок ставове господарство поруйноване, яке приходилося відновлювати, все таки це господарство в основних контурах було вже готове, оформлене. Рибне господарство вже определило своє завдання як продукцію на ринок, завоювало на цьому ринкові певне місце, налагодило з ринком зв'язки. Рибне господарство нагромадило вже значний запас технічного вміння. Панське рибне господарство при продукуванні, збуванні і транспортуванні риби вже виробило ряд способів використання існуючих господарчих і суспільних відносин краю. XVIII ст. залишалося, використавши всі ці надбання минулого, використати ці міцні підвалини, які були закладені на протязі минулих століть.

¹⁾ Про вигідність в другій половині XVII ст. ставового господарства і зацікавлення ним в Польщі свідчить ще переклад книги Dubravius'a, який стався десь між 1660 і 1685 р.р. „O rybnikach i rybach, które się w nich chowaią. O przyrodzeniach. Książ pięcioro. Jako są uczone, tak też w gospodarstwie do pomnażania dobrego mienia są barzo potrzebne. Z przydatkiem Joachima Cameraryusza, Medyka Norymberskiego, w Krakowie w drukarni Wojciecha Siekielowicza“.

Придивившись до рибного ставового господарства південної Волини XVIII ст., ми приходимо до висновку, що воно тримається на старих підвалинах і в основних рисах захоує старі контури. Вимоги і обставини нового часу вносять в ці основні контури лишень більш чи менш значні зміни в деталях.

Як перше, так і тепер основним завданням рибного ставового господарства є продукція на ринок, для цього й існує таке велике число ставів. Знов таки, як і раніше, риба розводилася для ринку головним чином не місцевого, а далекого. Риба вивозилася в значнім числі далеко, вивозилася в давнім напрямку — до земель Західньої Європи. Слідів цього експорту риби ми здибаємо без числа. Перш за все, при розгляді контрактів на аренду спустів ставів ми бачим майже в кождім контракті пункти про підводи для вивозу риби. 1750 р. в контракті на спуст ставу Передмірецького передбачається 50 підвід під рибу до Любліна. 1755 за контрактом на спуст ставу Лозовського дідич обіцяє підводи також до Любліна. 1756 р. при спусті ставів Передмірецького і Борсудького має бути дано 50 підвід до Варшави. 1761 р. при спусті ставів Передмірецького і Лозовського передбачаються підводи під рибу до Любліна. Численні відомості про вивіз риби на захід маємо і з інших джерел. 1778 р. економ Вишнівеччини пише, що риба з спусту ставу Лозовського за контрактом відвозиться селянами до Варшави. Громада Гнідави й Коханівки 1771 р. скаржиться, що вони „бавилися в дорозі до Варшави, ідучи з рибами, тижнів п'ять“. 1778 р. селяне лозовські возили рибу до Варшави. 1776 р. бачимо Євреїв з рибами Вишнівеччини у Львові, котрі, коли тут не продають своєї риби, мають везти її до Варшави. 1775 р. Євреї з Вишнівеччини везуть транспорт риби ставу Передмірецького до Варшави. Вже ці поодинокі факти, які нам вдалося витягнути з джерел випадкових, явно, що цих фактів було далеко більше, говорять про великі і часті транспорти риби з ставів півдня Волини до Західньої Європи, про великий розмір експорту. І у XVIII ст. рибне господарство розраховане було не на один закордонний ринок, значне число риби розходилося і на внутрішнім ринку. Риба продавалася на місцевих торгах і ярмарках; перегляд мит ярмаркових дає нам скрізь мито з риби соленої, сушеної. Бувало так, що з невеликих ставів вміщали на цім внутрішнім ринку всю рибу. В контракті на спуст ставу Купельського передбачається, що вся риба з ставу розійдеться намісці, колиж ні, то дідич обов'язується дати 12 підвід до околишніх міст—Вишнівця, Човгана (Теофіополя), Кремінця. Не без того було, щоб риба йшла на власне споживання панів та на ординарію службовцям. 1749 р. Мнішех пише своєму уповноваженому: „для нас риба на піст може бути з ставів Волинських, або Комаринських“. 1774 р. пан в своїй диспозиції наказує управителеві — „як став льод на ставу Берестецьким, прошу казати робити тоні і щодня ловити рибу, на-солиєши кілька півбочок, наказати одіслати до панської кухні“. Звичайно, ці витрати риби на пана і службовців були невеликі. Практикувалася видача ординарії службовцям з риби гірших гатунків, які на експорт не йшли. 1728 р. в Костянтинові наказується „ставничому аби риби бочкової себ-то щупаків, линів, до замку не давав, а лишень білу берегову рибу“. Марнотратство ж риби на потреби пана і службовців зупиняло те, що в тій чи іншій формі орендатор спусту ставу відраховував з орендної платні ціну риби, яка бралася до двору. 1755 р. в контракті на спуст ставу Лозовського вставляється такий пункт: „коли б мали брати в контрагентів рибу на кухонну потребу, то при виплаті чергового внеску за оренду ставу (rathy) це має бути пораховано в такий таксі, а саме щупаків цебер зл. 30, лещів цебер зл. 20, окунів з карасями цебер зл. 16,

линів цебер зал. 18, бочка риби соленої по червоних злотих 5 і т. д.¹⁾.

Ставове господарство півдня Волини, заховавши в XVIII ст. старе завдання — продукцію риби на ринок, в першу чергу західно-європейський, при виконанні цього завдання здибає зміну, порівнюючи з попередніми часами, деяких обставин. Змінились обставини на західно-європейському ринку, вони склались для продуцентів риби досить несприятливо. Ціна на рибу там починає сильно падати. У XVII ст. в Германських землях центнер карпів (30 — 36 риб) йшов всереднім по 10 талерів, на початку XVIII ст. там ще платили всереднім по 7 талерів за центнер, а при кінці XVIII ст. ціни впали низче 2-х талерів за центнер²⁾. За причину цього вважають зменшення попиту на рибу. А зменшення попиту на рибу мало викликати по перше, удосконалення форм сільсько-господарчої продукції, збільшення тому кількості поживних продуктів інших галузів сільського господарства; з другого боку, на це зменшення попиту на рибу мала вплинути, особливо при кінці XVIII і на початку XIX ст., секуляризація монастирів³⁾. Там, в Західній Європі цей занепад цін на рибу вже сам по собі поставив під загрозу рибне господарство, тим більше, що він не міг бути компенсований зниженням витрат на продукцію. Технічний розвиток ставового господарства зупинився, він не міг йти далі через повну недослідженість природи риб. На протязі минулих століть було нагромаджено великий запас практичних відомостей й досвіду, то все це було позбавлено наукового обґрунтування. При таких становищі техніки рибного господарства не можна було підняти сильно його продуктивність⁴⁾. Тодішнє ставове господарство було безсиле прискорити як слід ріст риби та в достатнім числі розплоджувати нову. „Ще в XVIII ст., коли середньовічне ставове господарство дійшло до свого вищого розвитку, ліпші господарства того часу, через недосконалу техніку розплоду риби, нерідко залишалися без приплоду часом по кілька літ підряд“⁵⁾. „До першої половини XIX ст. головне утруднення в карповодстві було вирощення карпових мальків, хоч вже в XV ст. карпові стави були розподілені за принципом річних розрядів карпів... все таки бракувало можливості мати більш пильний догляд за ростом мальків і виховувати однорічного карпа бажаної форми та розміру“⁶⁾. Цю загрозу для ставового господарства, яку творили занепад цін на рибу і неможливість сильного збільшення продуктивності господарства, робили вже зовсім реальною успіхи інших галузів сільського господарства, а саме полеводства. В цій галузі господарства ми спостерігаємо зріст попиту і цін на продукти та разом з тим швидкий розвиток техніки, а тим самим продуктивності господарства. Справа склалась так, що занепад одної галузі і розвиток другої в часі збіглися: особливих успіхів, як спостерігали ми вище⁷⁾, полеводство досягнуло в другій половині XVIII ст. а ціни на рибу впали особливо низько також в другій половині XVIII ст. Це привело до того, що ставове господарство супроти полеводства стало далеко менше продуктивним і було далеко більше доцільним, аби стави були перетворені в поля та луги“⁸⁾. І це сталося, в гонитві за більшим прибутком: господарі нищать стави, перетворюють їх в поля та луги⁹⁾. В наслідок всіх цих обставин ставове господарство на Заході Європи занепадає.

1) Arch. Rzewus. Inw., КЦІА. в. VII ф. I. 2) Сомов. *op. cit.* сс. 2 — 3. 3) Koch, *op. cit.* 40. 4) Сомов, *op. cit.* 23; Koch, *op. cit.* 41. 5) Сомов, *ib.* 6) Koch, *op. cit.* 41.

7) Розділ цієї роботи „Фільварок“.

8) Koch, *op. cit.* 40. Huguenin, — *Mémoires sur les étangs* 1799 p. 9) Сомов, *op. cit.*

Оскільки ставове господарство південної Волини було зв'язане з західно-європейським ринком, оскільки і все місцеве господарство було в певнім зв'язку з господарством Західної Європи, мало багато спільних моментів, можна було сподіватись і в цих землях катастрофічного занепаду ставового господарства. Але, коли ми придивимось, то цього занепаду ми не бачимо. Ми не бачимо зменшення числа ставів, не бачимо зменшення цін на стави, ціни на спусти ставів навіть ростуть. Ростуть вони до того, саме в другій половині XVIII ст., саме тоді, коли робить великі успіхи полеводство, коли попит на рибу на Заході занепадає коли там на Заході поле і луг починає інтенсивно витіснявати став. Ми маємо відомості, що спуст ставу Лозовського 1755 р. йде за 9000 злотих, а 1767 р. — 16000 злотих; Передмірецького 1750 та 1755 рр. ціниться в 10.000 злотих, а 1771 й 1780 рр. в 21000 злотих; Борсудького 1748 і 1750 рр. — 26000 зл., а 1771 і 1780 рр. — 36000 злотих. Як це могло статись? Як міг бути добрий стан ставового господарства на півдні Волини одночасно з занепадом його в Західній Європі? На мою думку це сталося тому, що не всі причини, котрі викликали занепад ставового господарства на Заході діяли одночасно тут, що тут був ряд своєрідних обставин, котрі або сприяли доброму станові ставового господарства, або затримували його занепад. Перш за все тут на півдні Волини ставове господарство не перешкоджало розвитку полеводства: воно використовувало те, що для фільварку було непотрібне зовсім, або дуже мало потрібне. У XVIII ст. тут не було такої ситуації, щоби вигідніше було землю використати під поле чи луг, аніж під став. Тут ми не помічаємо земельної тісноти: для поля й сіножаті є досить місця, нема потреби спускати стави, аби дістати зайвий клаптик землі. Більше того, часом ліпше використати землю під став аніж залишати її без усякої експлуатації. Коли в тутешнім господарстві стави не шкодять іншим галузям тому що вони забирають землю, вони не перешкоджають сильно і тим, що забирають робочі руки. Робочої сили, порівнюючи з фільварком, вимагають стави не так вже багато; подруге робочої сили тут, особливо в часи занепаду продукції хліба є досить зайвої; по третє стави використовують в значній мірі пішу робочу силу, для фільваркового господарства не так вже потрібну, разом з тим використовують її, звичайно, тоді, коли нема великих польових робіт; нарешті, ця робоча сила коштує тут дешево, бо і для ставів вживається дуже великий відсоток панщизняної робочої сили. Отож перше, що тримає ставове господарство тут, то це, що воно використовує саме те, що іншим галузям господарства, зокрема фільваркові, не є потрібне. Друга причина доброго стану ставового господарства на півдні Волини у XVIII ст. була та, що тут полеводство, навіть в часи великих цін на зерно, навіть в другій половині XVIII ст. не дає такого великого прибутку, як в Західній Європі, більш, дає все таки менший зиск ніж господарство ставове. Коли ми візьмемо таблицю річних прибутків з князівства Вишнівецького 1771 р., часу на XVIII ст. дуже високих хлібних цін, то побачимо, що добрий став дає прибутків не менше ніж добрий фільварок, а видатків вимагає явно менше. Там було 16 фільварків, які обіймали 24 населених пункта: 23 села та одно місто з передмістями. Всі ці фільварки дають річного прибутку в формі панщини та повинностей річних (а так тоді обраховували прибуток з фільварків) 48.850 злотих 4 гр. В цім самім князівстві є 11 ставів, дають вони прибутку річно в середнім 20.746 злот. 20 гр. Та тут є дрібненькі ставки, котрі помітного господарчого значіння не мають. Коли ж ми возьмем ті стави, спуст котрих дає 1000 злотих і більше, то таких ставів буде 7, а річний дохід з них буде

20.163 злотих 10 гр., або в середнім з одного 2880 зл. З цих 7-ми ставів 4 стави на Горині дають річно 18.963 злот., або в середнім 4740 зл. Фільварок один того часу на Вишнівеччині дає за рік в середнім 3053 злотих. Спуст найбільшого ставу на Вишнівеччині, Борсуцького, дає раз на 4 роки 36.000 зл., або 9000 злотих річно. Дохід з найбільшого фільварку на Вишнівеччині, Залісецького, дає 7.655 злотих річно. Тут, на півдні Волини, все таки ліпше було мати великий став, ніж великий фільварок. Ті, що ходили коло панського господарства того часу, ясно собі це усвідомлювали. В описові добр князівства Вишнівецького 1771 р. зазначається, що кожний фільварок дає прибутку 20-й гріш своєї вартости, або 5⁰/₁₀, а стави, Лозовський, Передмірецький Борсуцький, дають прибутку 16-й гріш своєї вартости, або 6,25⁰/₁₀.

Ці, щойно згадані, обставини, роблячи можливим існування ринкового рибоводства на півдні Волини у XVIII ст., все таки не усовували головної загрози для тутешнього ставового господарства — зменшення попиту на головнім ринку та занепаду цін на рибу. Рибне господарство на півдні Волини у XVIII ст. можливо було вести, та його потрібно було вести, в ці загрозові для нього часи, як найбільш раціонально. Треба було використати всі місцеві природні й суспільні можливості та всі технічні досягнення, які надбало ставове господарство на протязі свого кількавікового існування в Західній Європі. Необхідно було поставити справу так, щоб з найменшими витратами досягнути найбільшої продуктивності господарства, бо інакше місцеві сприятливі обставини могли не допомогти.

Так воно й було. У XVIII ст. намагаються на півдні Волини поставити рибне господарство як найліпше. На техніку рибного господарства звертається пильна увага. Правда, ця техніка мало науково обґрунтована, носить переважно емпіричний характер, та така техніка була загалом у передкапіталістичнім і раннім капіталістичнім періоді. Разом з тим в цій техніці мало є нового, порівнюючи з тим, що було заведено в добрих господарствах Західньої Європи за попередніх часів, та ці всі технічні досягнення попередніх часів, старанно використовуються, оскільки вони придатні за місцевих умов.

Про то, як зробити і підтримувати став писав ще в своїй роботі Струменський. Він писав про те, як вирахувати на скільки має бути піднесена в річці вода, як висока має бути гребля, він наводить інструменти і способи цього вимірювання. Струменський писав як має бути закріплена гребля, як вона має робитися. Він писав про те, що дно ставу має бути вирівняне, вичищене¹⁾. Стара література і практика дала точний і детальний плян того як робити стави і ми бачим, що до тих способів XVIII ст. вносить дуже мало. Переглядаючи господарське діловодство того часу ми майже не здибаємо слідів міркувань про способи урядження гребель і ставів. Часом тільки прорветься думка про поліпшення якої будь деталі. Так панський урядовець з Вишнівеччини пише: „всі мені радять для ліпшого зміцнення греблі повиймати верби, які посаджені на греблі староміській від води, та посадити їх на другому боці. Подібно, що дамся намовити. Я бачу в тім, міркуючи розсудливо, велику правдоподібність, що вони, коли ростуть від води, поруть корінням землю, а воду, яка стоїть коло них, скоріше впускають в греблю на шкоду“. Та подібні теоретичні міркування здибаються дуже рідко, хоч прийшлося мені передивитись велике число панських інструкцій всяких гатунків і багато рапортів управителів. Складається вражіння, оскільки про різні способи техніки роблення ставів не говорять, що й говорити про них нема чого, що те, як робити став,

¹⁾ Strumieński Ol., op. cit.

є ясно для всіх, що техніка є усталена і відома, розмова може бути тільки про виконання. Дійсно, за виконанням стежать пильно, про це вже ми маємо багато слідів. За роботами коло гребель мають дивитися всі, хто стоїть коло маєтків. Віддаючи в посесію ключ Вишнівецький, не забувають вписати в контракті, що „посесор є обов'язаний підтримувати всі греблі в князівстві Вишнівецьким“. В інструкції економові вишнівецькому виписується: „пан економ докладе невідступного старання, аби як найскоріше була поправлена та угрунтована передмірецька гребля, старатись буде, аби вода в тім самім ставу Передмірецьким була занята в часі звичайнім та має вимагати допомогу від других частин маєтків за пунктом застереженням в акті розподілу. З копією цього пункту має ознакомити посесорів“. „Має пам'ятати про закінчення нової греблі під містом“, „доручається мати на то пильну увагу, аби гребля добре і фундаментально була докінчена та витримала вагу води“. Постійний догляд за всіма деталями роботи і безпосередня відповідальність, ясно, падає на ставничого. Він має невідступно стежити за всіма роботами коло гребель. Це видно з допису економа вишнівецького 1777 р. про місцевого ставничого. На думку економа, ставничий зовсім зле справляється з своїми обов'язками: „я йому по кільканадцять раз казав, аби приїздив з Передмірки для догляду за людьми, які роблять коло греблі, а він того все таки не зробив. Минулого тижня він був определений до млинів фєдьковецьких для догляду та записування людей, а він одного дня на момент приїхав, а у вечорі без повідомлення поїхав; другого дня приїхав та замість догляду за людьми, які возять гарами і тих, що роблять сокирами, поклався спати“. Висновок рішучий: „отож той чоловік, яко такий, що не розуміється на розпорядженні роботою загалом, є для панського скарбу некорисний“.

Так само нічого нового в основному, порівнюючи з тим, що було досягнуто в західніх землях за попередніх століть, не дала на Волині і техніка розведення риби. Найбільш бажаною в ставовім господарстві рибою вважався карп. Економ вишнівецький вважає 1778 р., що треба збільшити число карпів в ставах Лозовським та Вишнівецьким, бо тоді буде легше знайти орендаторів на спуст ставу і піднесеться ціна спусту ставу. 1780 р. віддається став Борсуцький за 36.000 злотих Цудикові тільки тому, як рапортує управитель Вишнівеччини, що він „має охоту всі Вишнівецькі стави зарибити карпами“. Він вважає, що для збільшення в ставах числа карпів можна зробити орендаторові всякі поступки. Крім карпів велике зацікавлення тодішніх рибоводів викликають лещі. 1750 р. в контракті на спуст ставу Передмірецького в пункті про залишення риби для розплоду ясно сказано — риби треба залишити достатнє число, „особливо карпів та лещів тогорічних не сміють виловлювати під виною замковою“. Аналогічні застереження здибаються в контрактах на спусти других ставів; наприклад в контрактах на спусти ставів Борсуцького, Передмірецького 1756 р. Звичайно, на ці риби зверталася тільки головна увага, а став зариблювався рибою різномодною. 1774 р. був зроблений новий став в Пляшеві, був даний наказ кинути туди рибу для розплоду. Наказується впустити „цебер щупаків, цебер линів, цебер карасів з окунями, цебер лещів“. Окуні, карасі трактується, як другорядна риба, це видно з тодішніх цін на рибу. 1755 р. за контрактом на спуст ставу Лозовського береться риба на панську кухонну потребу в такий ціні: „Щупаків цебер за злотих 30, карпів—24, лещів—20, окунів з карасями—16, линів—18“. Щодо щупаків, хоч вони продавалися найдорожче, та їх боялися розводити багато, бо вони поїдять іншу рибу.

В розведенні всіх цих сортів риби першою проблемою ставового господарства було поновлення рибного запасу замість риби виловленої, розведення і вирощення нового покоління риби. Тут головна надія була на натуральний приріст. Звичайний спосіб зариблення ставу наново після спусту було залишення в нім частини риби для розплоду. При спусті ставу забороняли виловлювати всю рибу. Спусників ставу застерегали щоб вони „збитечним ловленням ставу не пустошили“¹⁾. При спусті ставу мають залишати „належний зарибок“²⁾; і цього зарибку треба залишати „досить“³⁾. Зарибок такий складався, перш за все, з риби молодої. Рибу молоду загалом ловити не можна. Для цього забороняється вживати сіті і волюки густі⁴⁾. Є певна міра цієї молоді риби. Зразок цієї міри переходиться в управлінні маєтками. При спусті дається спусникам примірник цієї міри. Ставничий бере маєтковий примірник міри, коли їздить оглядати спуст, і порівнює його з тим примірником, котрий вживають спусники⁵⁾. Нарибок має мірятися цією мірою „від ока до пупка“⁶⁾. Вся риба, яка менше такої міри, залишається в ставу. Для поповнення деяких сортів риби цього зарибку було досить. Щупаки, окуні, плотиці, навіть лини, коли залишався належний зарибок, не переводились в ставу⁷⁾. Далеко гірше було з карпами: хоч і залишали належний молодняк, та його було за мало і карпи часто переводились. 1778 р. економ Вишнівеччини констатує, що в ставу Лозовським „зовсім нема зарибку з карпів“. 1777 р. констатується, що „в ставу Передмірецьким наribок карпів цілком перевівся“. Отож при розведенні карпів ніяк не можна було покласти на один натуральний приріст, треба було вживати ще й других способів; тим більш це було неминуче, що карп в ставовім господарстві був рибою найбільш цінною і потрібною. Одним з таких способів поповнення числа карпів в тім ставу, де вони переводились, це було підкидання карпів з других ставів. 1772 р. була привезена підвода карпів на зариблення ставу Варковицького. 1778 р. на зариблення ставу Лозовського було куплено карпів цєбрів 12, а в кождім цєбрі по штук 72. В великих ставових господарствах були спеціальні водні резервуари, де перехсвувались запаси риби, потрібної для поповнення рибного населення ставів. Такими були Лозовські канали, викопані коло р. Гориня, там риба переховується, підростає, з цих каналів підкидається в разі потреби до ставів. 1782 р. економ пише — ловили „зарибок до каналів Лозовських під млинами Передмірецькими і коло 2000 різного гатунку“ впустили в канали. 1791 р. за рапортом економа нам відомо, що виловлено було в каналах „рибу, а саме щупаків 790 великих, крім дрібних, карпів, лещів та другої риби 1160“ штук і все це було пущено до Лозовського ставу. 1778 р. куплений зарибок карпів до ставу Лозовського тимчасово

¹⁾ Контракти на спусти ставів Передмірецького 1750 р., Борсуцького й Передмірецького 1756 р.

²⁾ Контракти на спусти ставу Купельського 1750 р., Лозовського 1767 р.

³⁾ Контракти на спусти ставу Лозовського 1765 р., Борсуцького й Передмірецького 1756 р.

⁴⁾ Контракт на спуст ставу Лозовського 1767 р.

⁵⁾ Контракти на спусти ставів Передмірецького 1750 р., Лозовського 1754 р., Лозовського 1767 р., Передмірецького й Борсуцького 1756 р. Лист економа 1779 р.

⁶⁾ Контракт на спуст ставу Лозовського 1767 р.

⁷⁾ Strumiński Ol., op. cit. Szczukami, jako raz nimi narybiesz, tedy sie oni pospolicie rady trą. A kiedy sie trafi na spuscie, tedy z stawu wielkie szczuki wybieraj, a mlode w stawie zostawij coby były na piądz między głową a między ogonem, tedy ich już nigdy nie przebiedziesz. . . . To też rozumiej o okuniu, o płociu, o okliej bo to są własne ryby stawowe. . . . Lin ten też tym sposobem żywie jako i karp, a wszakże kiedy ich wsadzisz do stawu kilka kóp trafi się im w stawie błoto, tedy ie trudno wygubić, będzie ich zawsze dosyć (с. 60).

переховується в каналах, поки скінчиться спуст ставу. Та й підкидання виявляється за мало, деякі господарства беруться за раціональне і планове розведення карпів. Ще Струменський радив, тому, що „карпи в великім ставу не охоче множаться“, мати окремі місця для тертя карпів, а також невеликі ставки для росту карпової малечі; при чім він радить для кожного покоління карпів мати окремі ставки¹⁾). Це практикувалося і на Волині ще в XVII ст. Ми вже бачили в Івані на Козинщині 1668 р. 5 ставків, які були тільки для нарибку, а саме для карпів.

Вживали і деяких способів аби зробити став більш придатним для рибячого життя. Знали, що треба боротись з загиванням ставу. Струменський знає про потребу пересушувати став; він говорить про пересушування ставів і на Русі²⁾). У XVIII ст. очищенню ставу допомагало те, що, як побачимо далі, спуст тягнувся довго і звичайно, став стояв спущений цілу зиму, тому ґрунт ставовий мав можливість добре перемерзнути. Під час спусту провадились спеціальні роботи по очищенню ставу. 1773 р. за контрактом на спуст ставу Снігіровецького додається людей „для кошення хобти на ставу та чищення його ж“.

Виловлювалась риба, як відомо, звичайно способом спусту ставу; цього вимагало тодішнє раціональне ставове господарство. Бували випадки, коли ловили в ставу рибу не спускаючи його, та це були тільки випадки. Ловили рибу не спускаючи ставу лишень тоді, коли став був не в порядку, або спустити його було неможливо через неупорядкованість греблі чи дна, або в ставу спущенім трудно було виловити рибу, бо він був запущений, зарослий. Ловлення риби в ставу, який не спускався давало порівнюючи, дуже мало прибутку. Так став Вишнівецький, який не спускався, в 70-х роках давав річного прибутку в середнім 133 золотих 10 грошів, коли сусідні стави, які спускалися, давали 1771 р. в середнім річно-Федоковецький 333 золотих 10 гр., а Лозовський 4000 золотих. Той самий став Вишнівецький після упорядкування, коли стало можливим його спускати, давав при спусті 1778 р. 3500 золотих, або 1166 золотих 20 гр. річно.

Спускався став за певними виробленими правилами. Вимагалось, перш за все, спускати воду поволі. Це треба, поперше було тому, що стави на річках йшли один за другим і раптове спущення води в верхнім ставу могло пошкодити нижні стави. 1777 р. економ Вишнівеччини з'ясовує панові особливу повільність спущення води ставу Лозовського так: „вода повинна сходити повільно аби не був затоплений млин Бодацький та не була обтяжена (nie nastąpiła ciężkość) Передмірецька гребля“. Подруге, при раптовім необережнім спусті з водою може вийти й риба. Риба могла піти навіть тоді, коли одні шлюзи будуть відчинені зразу в повній мірі. Вишнівецький економ брак риби в ставу Лозовським з'ясовує тим, що 1792 р., коли була велика повідь, були на ставу відчинені всі заставки і риба могла піти до Передмірецького ставу. Отож став спускався повільно і перш за все вода випускалась через шлюзи. Особливо на великих ставах уряджено шлюзів було багато, з вищенаведеного повідомлення вишнівецького економа видно, що на Лозовським ставу було 24 заставки на шлюзах. Таким способом значний запас ставової води міг зійти через самі шлюзи. На менших ставах, які до того, були добре уряджені, вдавалось зробити весь спуст води через шлюзи. За нашими відомостями звичайно так спускався далеко ще не малий став Снігіровецький. Все ж таки на всіх більших ставах вся потрібна вода через шлюзи не сходила; приходилось ще перекопувати греблю, як тоді

¹⁾ Strumiński Ol., op. cit. 55—59.

²⁾ Strumiński, op. cit. 40—41. „W Rusi nie potrzeba stawów przesuszac, oprocz izby u niego miał co oprawić, abowiem na każdy spust rok stoi spuszczoney, przeschnie dobrze“.

казали, робити „прирву“¹⁾). Це було далеко не просто зробити; якою складною роботою було роблення прирви видно з тих способів перекопування греблі, які рекомендує Струменський. Що прирва не просто робилась у XVIII ст. і в нас свідчить те, що вона звичайно робилась під керівництвом фахівця, „майстра до спускання води й осадження гребель“²⁾). При спусті ставу приходилось часом вживати ще засобів, щоб риба не втікла і вверх по річці. Коли при оренді спусту ставу давалось право ловити від одної греблі до другої, справа була простіша. Коли ж цього не було, приходилось річку, де починається став, таким чи іншим способом перегорожувати.

Ловлення риби натурально ніколи не починалось зразу, як пускали воду. Треба було почекати поки вода зійде до певної міри. Тому завжди між початком спусту води і початком ловлення риби проходив певний термін часу, розмір якого був залежний від величини ставу і темпу спускання води. На Бутинським ставу 1773 р. між початком спусту й першою ловлею проходить тиждень, спуст починається 16 червня, перше ловлення 23 червня. 1782 р. на цім самім ставу між спустом і ловлею проходить два тижні: спуст починається 9 жовтня, а ловля 23 жовтня. На більших ставах вода до ловлі спускається ще довше. 1767 р. на ставу Лозовським між спустом і ловлею проходить півтора місяця: спуст ставу починається 15 серпня, а перше ловлення 1-го жовтня. 1766 р. між спустом і ловлею на ставу Передмірецьким проходить півтора місяця, спуст починається 15 серпня, а перше ловлення 1-го жовтня; на тім самім ставу 1771 р. цей термін є 51 день, спуст 10-го серпня, а перше ловлення 1-го жовтня. Ловлять рибу в ставу довго. В Бутинським ставу перша ловля була 1-го жовтня, остання 1-го січня 1783 р. В Передмірецьким ставу 1766 р. перша ловля була 1-го жовтня, а остання 1-го травня 1767 р.; в тім самім ставу 1771 р. перша ловля 1-го жовтня, а остання 1-го травня 1772 р. В Лозовським ставу перша ловля 1767 р. була 1-го жовтня, остання 15-го квітня 1768 р. На меншій ставу Снігіровецьким 1767 р. ловля йде з жовтня по грудень³⁾). Оскільки вода спускалась помалу, то головна маса риби йшла з водою в найнижче місце в ставу, звідки її вже приходилось виловлювати. Таке місце, куди сходила при спусті риба за терміном того часу називалось ловиськом⁴⁾). Натуральним ловиськом в наших ставах, побудованих на річках, було саме дно річки; особливо це мало місце на великих ставах, загачених на Горині, Случі. З цього ловиська рибу треба було витягнути. Щоб зменшити воду в річках, які проходять через став Струменський радив робити відходи води⁵⁾). Ловисько мало бути вичищене, як не у всіх, то хоч в деяких місцях, щоб можна було ловити рибу волоком. Ті місця, котрі були споруджені для ловлення риби сітками носили назву „тоні“⁶⁾). Ловлять рибу волоками. Вживається волок річний, волок для яму; волок плесовник, волок вировник. Ловлять рибу неводами; ловлять тризубцем⁷⁾). Ловиться риба певними нападами, які носять назву генеральних ловок, часом просто ловок. На таку генеральну ловку зганяється багато людей, в періоди між генеральними ловками йде ловлення риби невеликим числом постійних рибаків⁸⁾). Ловлять рибу і зимою. 1774 р. в диспозиції економові берестецькому пишеться: „там в лісни-

¹⁾ Контракти на спусти ставів Передмірецького 1761 р. і Лозовського 1767 р.

²⁾ Контракт на спуст ставу Передмірецького 1761 р.

³⁾ Контракти на спусти ставів. ⁴⁾ Strumiński, op. cit. 24. ⁵⁾ Strumiński, op. cit. 24.

⁶⁾ Словник Linde.

⁷⁾ Контракти на спусти ставів Передмірецького 1750 р. Борсуцького й Передмірецького 1756 р. Диспозиція економові берестецькому 1779 р., Arch. Rzewus. Fa 178 № 10.

⁸⁾ Контракт на спуст ставу Передмірецького 1750 р. Лист економа вишнівцевського 1795 р.

чого є скарбові неводи, прошу в. й. м. пана, як вже став на Берестецькім ставу льод, накажи, щоб що-дня в тонях ловили рибу". Все таки хоч ловили старано і довго, а всієї риби, яку за контрактом можна було ловити, рибу дорослу, в ставах великих не виловлювали. В контрактах зазначається останній термін ловлі, „а більше над призначений час ані одного дня ці спусники не мають ловити" „під суровою відповіддю та гривнями"¹⁾. Виходить ловити можна було і була спокуса щось зловити.

Зловлену рибу тут на місці коло спусту консервують, аби вона могла перебути не зіпсованою той час поки дійде до свого споживача: тут її солять²⁾, очевидно сушать.

Всю масу виловленої під час якої будь генеральної ловлі риби неможливо було зараз законсервувати або зразу кинути на ринок. Приходилось її деякий час перетримувати живою. Для цього потрібні були спеціальні пристосовані місця коло ставу. Такими були різні затони, сажавки, як і вищезгадані канали. Якесь спорудження для переховування живої риби повинно було бути коло кожного більшого ставу. 1756 р. ми бачимо коло ставів Передмірецького й Борсуцького затони, „які мають бути як належить поправлені та огорожені"³⁾; 1750 р. коло ставу Передмірецького бачимо сажавки⁴⁾. Ці сажавки повинні були мати відповідну глибину, щоб коли зимою вони замерзнуть, риба там не пропала⁵⁾. Також потрібно було, щоб вони мали проточну свіжу воду, аби риба мала відповідні умови для свого перебування⁶⁾. Сажавок чи затонів коло ставу варт було мати кілька, для різних гатунків риби: в одній тримати карпів, в другій щупаків, в одній карпів більших, в другій менших⁷⁾. Сажавки, нарешті, потрібні були не для одних спусників, котрі не мали можливості або рахунку зразу викидати на ринок всю зловлену рибу, вони потрібні були і для тих, хто хотів мати постійно, а не під час спусту тільки, під руками свіжу рибу. Такі сажавки могли бути і не при ставах. 1786 р. бачимо в Дзвінiach „невелику сажавку, оточену навколо греблею, до якої вода приходиться з джерела по ринвах закопаних в землі", так само по ринвах і відходить⁸⁾.

Виконання всіх зазначених робіт в тодішнім ставовім господарстві вимагало людської робочої сили. Потрібні були робітники для будування і направи гребель, для упорядкування дна ставу, для роблення й направи шляхів, упустів, для ловлення риби, для її припарування, для її переховування, для її транспортування на далекі ринки; потрібні були люди для догляду над ставами, для охорони їх. При цім, оскільки ставове господарство вживає тут досить розвинену, нагромаджену століттями, техніку, вимагається ним в певній мірі і кваліфікована робоча сила. Головною особою у тодішнім ставовім господарстві був ставничий. Він являється носителем всіх технічних знань епохи, він один міг знати тодішню літературу про ставове господарство, він повинен був знати всі інструкції, він, як Струменський, під час довгої служби своєї збирав в своїй пам'яті всі способи, які бачив в чужій практиці, все до чого доходив в практиці своїй власній⁹⁾. Ставничий є головний відповідальний керівник всього ставового господарства ключа¹⁰⁾. На його обов'язку лежить догляд за

¹⁾ Контракт на спуск ставу Лозовського 1767 р.

²⁾ Контракти на спуски ставів Передмірецького й Лозовського 1761 р. Борсуцького й Передмірецького 1756 р.

³⁾ Контракт на спуски ставів Передмірецького й Борсуцького 1756 р.

⁴⁾ Контракт на спуск ставу Передмірецького 1750 р.

⁵⁾ Strumieński, op. cit. 51. ⁶⁾ Strumieński, op. cit. 51. Лист панського уповноваженого з Вишнівця 1776 р. ⁷⁾ Strumieński, op. cit. 50.

⁸⁾ Inwentarz. ⁹⁾ Strumieński Ol., op. cit. I ¹⁰⁾ Arch. Rzewus. Inwentarz Starokonstantynowski 1758 A. List Ekonomy Stawickiego.

охороною ставів, для чого він має постійно об'їздити стави, перевіряти роботу підлеглих йому рибаків. На обов'язку ставничого лежить догляд за всіма ремонтними роботами: „за людьми які коло гребель роблять“¹⁾, за роботою коло упустів, за упорядкуванням дна. Ставничий має пильний догляд за спусканням ставу, за ловленням риби, за залишенням на-рибку²⁾. Весь процес ставового господарства ставничий повинен був не спускати з ока. Фахова робоча сила вживалася також під час урядження й ремонту ставів. На роботах земляних бачимо фахівців—гарників, грабарів. Фахові робітники з Польської держави по урядженню ставів, грабарі, були відомі далеко за межами Польщі, їх у XV—XVI ст. ст. зягали на цю роботу до земель середньої Європи³⁾. Потрібні були майстри теслі для будування й ремонту спустів. Ми бачили вже фахівця „від спускання води і заставлення“ після спусту става. Під час ловлення риби бачимо фахівців рибаків⁴⁾. Разом з тим в тодішнім ставовім господарстві вживається велике число і некваліфікованої робочої сили. Бачимо сторожів, які добами вартують при будах та язах.⁵⁾ Загалом під час спусту і ловлі риби потрібно багато людей: вони потрібні для упорядкування сажавок і затонів перед спустом⁶⁾, до перекопування греблі⁷⁾, під час генеральних ловок, зимою для рубання ополонки в льоді, до препарування риби⁸⁾, для очищення ставового дна і викошування на ній хопти⁹⁾. Нарешті потрібне велике число підвід для транспортування риби. Під час спусту ставу Лозовського 1755 р. додається їх 20 до Любліна; під час спустів ставів Борсуцького й Передмірецького 1756 р. до Варшави 25, з Борсук і Борщівки, та ще 25 з волости Вишнівецької¹⁰⁾.

В умовах тодішнього ставового господарства, а саме дешевих цін на рибу та необхідності везти її далеко на ринок, особливо гостро повинно було стояти питання про те, щоб ця робоча сила була як найдешевша, бо інакше могло не бути рахунку вести це рибне господарство. Тому, як правило, існував такий порядок, що використовували в формі нанятої робочої сили одних кваліфікованих робітників. Приходилось давати постійну і добру платню ставничому, він має з скарбу панського постійне „грошове утримання та значну ординарію“¹¹⁾. Грабарі робили за здільну платню. 1797 р. у Вишнівці для розкопування греблі під упуст були згоджені грабарі по 10 гр. від квадратного сажня¹²⁾. 1778 р. в Костянтиніві грабарі, які були наняті для сипання землі на греблі Старицькій та розкопування річки низче млина від Попівців та коло тої самої греблі, дістали 35 злотих 17 гр.¹³⁾. 1762 р. гарникам, які працювали коло греблі Борсуковецької було виплачено 563 зл. 17 гр. Бували, очевидно, випадки уникання в цих роботах нанятої робочої сили як занадто дорогої: 1797 р. економ Вишнівецької виправдує себе в тім, що він грабарів для розкопування греблі наняв, він пише: „примушений був наняти, бо панщиною трудно було б те зробити, особливо в часі теперішніх весняних робіт

1) Лист економа Вишнівецької. 2) Іб.

3) Koch, op. cit. 34.

4) Контракти на спусти ставів Передмірецького 1750 р., Лозовського 1767 р.

5) Контракти на спусти ставів Передмірецького 1750, Лозовського 1767 р., Борсуцького й Передмірецького 1756 р.

6) Контракт на спусти ставів Передмірецького й Лозовського 1761 р.

7) Контракти на спусти ставів Передмірецького й Лозовського 1761 р. Лозовського 1767 р., Снігіровецького 1773 р.

8) Контракт на спуст ставу Лозовського 1767 р. 9) Контракт на спуст ставу Снігіровецького 1773 р.

10) Контракти на спусти ставів. 11) Arch. Rzewus. Inwentarz. Starokonstantynowski 1758. A.

12) Лист економа. 13) Arch. Rzewus. 178 № 10.

в полі". Приходилось платити теслям, хоч частково теслярську роботу все таки вдавалось класти на мельників. Приходилось платити і рибакам, принаймні під час спусту. 1756 р. під час спусту Передмірецького ставу платили „рибакам двом по 3 золотих за тиждень, виплатили 156 золотих". Повинні були платити майстрові від спускання води; під час цього самого спусту виплатили йому 78 зл., по 3 зл. за тиждень. За те вже вся некваліфікована робоча сила бралася за дурно, в формі панщизняної робочої сили. На це йшли в першу чергу шарварки, котрі в великім числі приписувались до ставів. За умовою 1751 р. посесор Передмірецький „має зайняти греблю і обов'язаний опорядити упусти шарварками, які приєднані особливо до репарації греблі". 1756 р. на посесора покладається обов'язок утримувати всі греблі в князівстві Вишнівецькім для чого є шарварки. Перекидаються до ставів шарварки і з тих сел де ставів нема. 1754 р. здаючи в посесію Чайчинці, „дідичі залишають за собою 6 шарварків на рік до гребель князівства Вишнівецького"; давані вони мають бути за вимогою комісара чи економа, або губернатора Вишнівецького. 1747 р. здаються в посесію Гнідава й Коханівка „крім половини шарварків, які заховуються для дідича до гребель Вишнівецьких". 1775 р. віддається в посесію величезне село Залісці „без шарварків, які виключаються для ставів і репарації гребель". Шарварки давали величезний запас робочих днів, з цього запасу багато можна було взяти для ставів. 1771 р. 15 фільварків та місто, 24 поселення Вишнівецьчини, давали річно 17.652 дні шарварків. Використання саме шарварків мотивується тим, що ці робочі дні підданих не використовувались для фільваркових робіт, як дні літні чи панщина. Не було б раціонально відривати від фільварку робочу силу, яка особливо в періоди розцвіту фільваркового господарства там була дуже потрібна. Тому й використання цих шарварків для ставів мало бути організовано так, щоб воно не перешкоджало роботі фільварковій. За умовою з посесором Чайчинець шарварки до гребель князівства Вишнівецького „мають бути давані без ущербу панщині". Що вже неминуче приходилось витратити в господарстві ставовім з „ущербком" для господарства фільваркового, то це були підводи, які так потрібні і дорогі були для фільварку. Намагаються тому витратити їх лишень в крайній потребі. 1750 р. в контракті на спуст ставу зазначено, що підводи даються тільки тоді, „коли того буде потрібно". Давання підвід, коли б рибу могли продати тут близько „виключається". Разом з тим, як вже приходиться давати ці підводи, натурально ставиться питання аби в цій далекій дорозі не була надірвана селянська робоча худоба. В цім самім контракті написано, що „підводи не мають брати більше, як по одній звичайній бочці солоної риби". Ця опіка над селянською робочою худобою має місце і тоді, коли орендатори спусту самі наймають селянські підводи; дідич дозволяє їх наймати лишень „за доброї санної дороги", а коли б дороги санної не було претендувати не мають¹⁾.

Ця проблема, що ставове господарство має бути ведене так, аби воно не перешкоджало іншим галузям господарства, ставилась не тільки щодо фільваркового господарства, а й що до всіх інших галузів господарства, які в своїй роботі стикалися з господарством ставовим. Одною з галузів господарства де така перешкода відчувалась найбільш болюче, було млинарство. Спуст ставу відбивався на роботі млина, млин під час спусту звичайно ставав. Млин через це припинення роботи по перше сам не давав належного прибутку. Припинення роботи млина подруге тяжко відбивалось на оренді, бо як побачимо далі, млин є тісно зв'язаний з орендою.

1) Контракт на спуст ставів Лозовського й Передмірецького 1761 р.

А оренда то була велика і важлива галузь панських прибутків, тому з нею приходилось поводитись обережно. Урегулювати цю справу бувало досить тяжко. Треба було точно урахувати, що дасть більший прибуток чи спуст ставу, чи робота млинів. Коли став був в кепському стані, спуст його не давав великого прибутку, а разом з тим цей став мав багато млинів, та ще млинів приписаних до оренди, яка давала великий прибуток, до оренди значного міста, то бувало й так, що від спусту ставу відмовлялися. 1797 р. в інвентарі Костянтинова зазначено: „став занятий греблею там, де сходяться дві річки Случ та Ікопоть, до спусту не здатний, бо спущений не дасть стільки, скільки за час вакування прийдеться втратити на прибутках з млинів; тому ловлять рибу на повнім“. Коли в Вишнівці, де прибуток з оренди також давав значну суму, виник проєкт зробити став спусним, адміністрація маєткова добре розраховує яку це дасть вигоду, чи покриє збільшення прибутку з ставу зменшення прибутків з млинів. З одного боку став неупорядкований, який не спускається давав за 3 роки прибутку тільки 400 злотих, а спуст цього ж ставу за цей самий час дасть 4000 злотих; з другого боку, як бути з млинами, котрі так необхідні для міської оренди. Вихід з ситуації дає тільки те, що близько коло міста є другі стави, Лозовський та Федьковецький, на цих ставах є млини також. Стави не спускаються всі одночасно: в той час, коли став міський спущений, а млини на нім вакують, стави Лозовський та Федьковецький повні, млини на них працюють. Виникає проєкт під час спусту міського ставу замінити для потреб оренди міські млини на млини Федьковецькі та Лозовські. Економ 1778 р. пише: „міський орендарі під час спусту того ставу не повинні будуть претендувати винагороди через те, що млини не мелють, бо млини Лозовські та млин Федьковецький будуть вільні для мелева. А коли б і те ще собі вважали за кривду, тоді можна буде з малими видатками виставити другий млин на 2 камня на греблі Федьковецькій“. Тільки за таких обставин вважають за можливе приступити до переустаткування ставу Староміського, котрий досі використовувався, як неспусний. Коли ж вже приходиться терпіти збитки під час спусту на млинах, то треба було зробити так, щоб ці збитки були як найменші, щоби млини вакували як найкоротший термін. Не можна затягати спусту ставу без потреби. 1776 р. управитель пише до пана про потребу поспішати займати воду на ставу Передмірецьким, бо „не занявши в нас виходить на млинах Передмірецьких шкода“.

Ож у XVIII ст. приходилось організовувати ставове господарство обережно розраховуючи, вести його було трудно. Та ще тяжче ніж організацію виробництва в ставовім господарстві було провести організацію збуту виловленої риби. Зовнішній ринок був далекий, з малим попитом, низькими цінами, кепсько організований; на внутрішнім ринку збувати було також тяжко. Вивіз ішов малими партіями, з окремих ставів. Збут риби з спусту одного ставу розбивався на ряд дрібних делікатних операцій. Збути на ринок рибу це було далеко тяжче ніж вивезти пшеницю до Гданську. Ці тонкі дрібні операції для панського господарчого апарату явно непосильні. І ми не бачимо, щоб панський господарчий апарат за якогобудь часу в цій околиці сам брався збувати рибу на ринку. Серед джерел, які були в моїм розпорядженні, я здибав лишень один випадок, коли панська адміністрація сама спустила ставок. Це було в Колосові, де ставок був зовсім маленький; це було десь коло 1797 р. в часи, коли дуже тяжко було знайти охотника підприємця спусника. Тай то став вони спустили самі, а рибу відпродали, очевидно купцям. До того всього, спустивши своїми силами, на спусті мали явну втрату, порівнюючи з тим, як би спуст ставу був зданий в оренду. Економ Вишнівеччини так опи-

сue 1797 р. цю операцію: „ставок в Колосові, який є коло двору, я дав розпорядження виловити, а рибу продати, за котру (рибу) ми взяли 339 злотих 10 гр. Виходить втрати на нiм, порівнюючи з орендуванням 60 злотих 20 гр., бо йшов він за 400 злотих“. Спуст ставу самою панською адміністрацією це випадок, звичайно стави завжди спускалися спеціальними підприємцями, котрі організовували виловлення та збування риби. З них були фахівці свого діла, які не один раз купували спустити ставів. Переглядаючи контракти на спустити ставів Вишнівеччини я помітив ряд осіб, котрі часто трапляються серед контрагентів на спустити ставів, хоч контрактів в моїх руках було небагато. Серед контрагентів 1750-х—1760-х рр., які здибаються не раз, я здибав Олександра Гриваса¹⁾, Олександра Ярошевича²⁾, Давіда Іцковича³⁾, Мануса Сукенника⁴⁾. 1778 р. виявляється, що ведуться розмови про оренду ставу Староміського з попереднім контрагентом. В 1780-х—1790-х рр. мені вдалося виявити великих підприємців, орендаторів спустів ставів, це були Цудик та Лейба Абрамовичі. 1782 р. вони тримають спуст ставу Бутинського, 1783 р.—Передмірецького; 1785 р. роблять контракт на ряд ставів князівства Вишнівецького, а саме на стави Вишнівецький, Передмірецький, Снігірівський, Лозовський, Федьковецький, Конаховецький, Бутинський, обидва Колосовські. 1791 р. вони ж беруть в оренду спуст ставу Передмірецького. 1798 р. З Цудиком ведуться розмови про заарендування ставів Бутинського, Конаховецького, Федьковецького, Вишнівецького, Лозовського, Снігіровецького, Передмірецького. Це підприємництво, оренда спустів ставів, явно має глибоке коріння в тодішній житті, на наших очах ця форма підприємства росте. В середині XVIII ст. ці підприємці якісь дрібніші, коли вони орендують спуст ставу, то їх орендує багато, беруть вони спуст гуртом. 1750 р. спуст ставу Передмірецького бере п'ять осіб: Войцех Хлуда, Олександр Гривас, Олександр Зевич, старозаконні Гаврась та Йосько Лановецький. 1756 р. спустити ставів Борсудького й Передмірецького бере четверо осіб, серед них здибаємо більшість інших осіб, яких не було в числі орендарів 1750 р. ставу Передмірецького: орендарями були—Олександр Гривас, Ян Стесевич, Олександр Ярошевич, Федір, мельник Лозовський. 1761 р. спуст ставів Передмірецького й Лозовського бере п'ять осіб всі нові, яких ми раніше не здибали: Манус Ушерович, Марк Зейликович, Давид Іцкович, Мошко Нахумович, Мошко Гершкович. Коли ж ми возьмем 1780-ті—1790-ті рр., то про який став на Вишнівеччині не йде розмова, скрізь ми здибаємо як орендарів спустів одних осіб, це Лейба та Цудик Абрамовичі. 1785 р. як ми бачили, вони зразу контрактують щойно не всі стави тодішньої Вишнівеччини. 1798 р. Цудик береться так само до оренди всіх більших ставів Вишнівеччини. На наших очах ці ставові підприємці не тільки ростуть, вони в своїм підприємстві, оренді ставів спеціалізуються. 1750-х—1760-х рр. орендатори спустів займалися цією орендою разом маючи інші галузі господарчої діяльності, при тім в деяких з них спустити явно не були основним заняттям. 1771 р. законтрактував спуст ставу Снігіровецького Вороняк; це був видатний службовець панського апарату, який займався і на свою руку різними родами підприємницької діяльності, як побачимо далі, був видатний підприємець в галузі броварництва. 1750 р. в числі двох орендарів спусту ставу Купельського бачимо бургграфію замку Вишнівецького. 1754 р. серед тих, що збираються брати став Лозовський є Олександр

¹⁾ 1750 р. Передмірецький став, 1756 р. Передмірецький та Борсудький стави.

²⁾ 1754 р. Лозовський став, 1756 р. Передмірецький та Борсудький стави.

³⁾ 1761 р. Лозовський та Передмірецький стави, 1771 р. Передмірецький став.

⁴⁾ 1767 р. Лозовський став, 1771 р. Передмірецький став.

Ярошевич, бурмістр вишнівецький. 1750 р. один з орендаторів ставу Передмірецького, пан Войцех Хлуда, займається крім цього посесією маєтків. 1767 р. одним з орендарів ставу Лозовського був Меєр, орендар корчемний борсуковецький. Ті ж орендарі ставів, що виступають в останній чверті століття, Лейба та Цудик Абрамовичі виступають виразно, як підприємці ставів.

Обставини склалися так, що володільці ставів повинні були мати справу з цими ставовими підприємцями, та використовування ставів з допомогою підприємців мало для панського господарства цілий ряд небезпечних моментів. Поперше, ці підприємці далеко не завжди були захищені в тім, щоб ставове господарство експлуатувати так, щоб воно не було надірване, залишилося в доброму стані. Вони мали нахил витягнути з нього не тільки належний приріст, а потягнути собі й основу, вони мали нахил до хижацької експлуатації. Особливо легко могли піти на хижацьку експлуатацію ті підприємці, котрі випадково брались до спустів ставів. За умов тодішнього ставового господарства досить легко було зіпсувати став підчас спуску хижацькою експлуатацією: досить було підчас спуску виловити всю рибу, не залишити належного нарибку на розплід, тай став вже був зіпсований; бо ж відомо, яке недосконале і трудне було за тих часів розплодження риби. А подруге, небезпека велика була в тім, що орендарі можуть загалом не дотримати умов контракту, особливо, грошових. Вони можуть рибу виловити, а грошей не заплатити; можуть почати ловити, а посередині кинути, тим самим спуст зіпсувати. Стави ж були великим панським підприємством, там справа йшла про великі суми. Процесуватись з ними після спуску, за часів Польської держави була справа тяжка. Мені трапився випадок, коли власник Ляховецького ставу процесується з орендарями цього ставу десятки літ. Вже він нарешті виграв справу, а дістати орендаря не може, бо той сидить у Вишнівці, а власник Вишнівця його видати не хоче, знаходить на те різні мотиви. Щоби паралізувати ці небезпечні моменти, практика господарча того часу виробила свої способи. Щоб не було хижацького ловлення риби, з боку панської адміністрації над спустом ставу був організований постійний контроль. Перш за все постійно мають наглядати ставничий та адміністратор маєтку¹⁾. Часом при спусті ставів великих цей контроль вважали за малий, вважали за потрібне мати при спусті ставу окремого контрольного котрий не наїздом, а постійно був б присутній весь час спуску. Такого постійного контрольного ми бачимо 1772 р. на спусті ставу Борсуковецького. Він має весь час спуску мешкати коло ставу, в одній з поставлених для спуску хат, там він має і харчуватись. Його обов'язок—бути присутнім при кожній ловці риби, з якого боку ставу вона б не була; він має записувати кожду ловку, число зловлених риб. На його обов'язку є записати продаж риби, коли будуть класти в бочки він має записати число бочок Головний його обов'язок, дивитись, щоб всі умови контракту списаними були виконані; він має не дозволити крадіжок, виловлення тої риби, яку належить залишити; він має недопустити, щоб панський скарб яким будь способом був скривджений²⁾. Щоб контрагентами були виконані, як слід грошові обов'язки, дідич завжди намагається витягнути від них гроші за спуст ставу по можливості наперед. Звичайно в контракті зазначається, що частина грошей має бути внесена зараз після підпису контракту, частина десь в середині спуску, після продажу риб солоних, частина остання за тижнів два перед закінченням ловлення. Найліпший спосіб гарантувати

¹⁾ Контракти на спусти ставів: 1750 р. Передмірецького, 1756 р. Борсуцького й Передмірецького.

²⁾ К. Ц. I. A. B. VII. ф. I. Fa. 16. Li QQQQ Lo. 10.

виконання орендарями ставу всіх умов контракту це було мати за орендаря особу відому, особу зв'язану з власником ставу, особу залежну, яку легко було дістати, з якою легко в разі потреби було розправитись. Добрі з цього боку були свої службовці, як згадані Вороняк, жінка бурграба. Тому ж, що службовці рідко були здатні стати ставовими орендарями, що приходилось віддавати спусти ставів стороннім особам, найліпше було здати їх мешканцям тих поселень, котрі належали власникові ставу. Всі орендарі спустів ставів на Вишнівеччині, оскільки вони не були панськими службовцями, це обивателі, Євреї чи міщани, цієї ж Вишнівеччини, це особи, котрі знаходяться в межах юрисдикції того самого пана, котрий віддає став. Маючи таких орендарів, можна було бути певним в тім, що вся належна сума їм буде виплачена, бо, як не заплатять, то пан сам з них потрапить взяти. Часом це виявляється і в контракті. От в контракті на спусти ставів Лозовського, Снігіровецького 1766—1767 рр. зазначено: „вищезгадані спусники записують безпечність сум, які належать до виплати на всьому своєму майні рухомому й нерухомому, яке зараз мають та мати можуть, а саме на хатах, товарах, гандлях, котлах, бидлі і других річах. При виплачуванні згаданої суми повинні бути пунктуальними, не складаючи один на другого і не шукаючи яких-будь хитрощів“. Маючи залежних від своєї влади орендарів, пан міг бути спокійніший щодо виконання ними і всіх других пунктів контракту, бо пан мав способи примусити їх виконати. В щойно згаданім документі написано: „беручи оцей контракт на вищезгадані стави, поіменовані спусники обіцяють його дотримати у всім, під вільною осіб секвестрацією та на всякому місці лапанням. А на це скарбові власними руками підписуться“. Йдуть підписи орендарів, обивателів Вишнівечьких.

Віддавши спуст ставу в оренду, дідич, аби орендар міг мати належний зиск за тяжких ринкових умов рибного господарства XVIII ст., примушений був багато девчім орендареві допомогти. Перш за все, приходилось дати орендарям можливість користуватися дешевою працею. Такою дешевою робочою силою була панщизняна. Орендарі своєї панщизняної робочої сили не мали; їм потрібно було таку робочу силу дати. 1761 р. за контрактом на спусти ставів Лозовського та Передмірецького власник обов'язується „перед початком спустів обох ставів приспособити шарварками все що треба до прирв та сажавок“. Також „понаправляти буди та язи“. За тим самим контрактом власником, доданий „має бути скарбовий майстер до спускання води“; також обов'язаний є дідич „додавати з шарварків стільки людей скільки потрібно буде до перекопування прірви на обох ставах“. За контрактом 1750 р. на спуст ставу Передмірецького власником „призначається під час ловлення людей скільки потрібно буде“. Звичайно даються орендарям сторожі „які при будах та язах добами вартувати повинні, аби в рибях жадної шкоди не було“. Часом для охорони спусту дідич посилає „гарнізонового жовніра“¹⁾. За контрактом на спуст ставів Передмірецького 1756 р. додаються рибаки. За контрактом 1766 р. при спусті ставів Передмірецького, Лозовського, Снігіровецького додаються люде для препарації риби. Ясно, що приходилось допомагати спусникам і в транспортуванні риби. При спусті ставу Передмірецького додається „під риби солоні, коли б того була велика потреба, до Любліна підвід 20“, також „до Львова, коли б того була велика потреба, назначається підвід 8“, „аби тільки під самі риби, а не під інший товар“²⁾. 1754 р. при спусті ставу Лозовського

¹⁾ Контракти на спусти ставів Передмірецького 1750 р., Лозовського 1755 р.

²⁾ Контракт на спуст ставу Передмірецького.

додається „під риби солоні до Любліна підвід 20“; „а тут близько, як до Дубна, або в подібну дорогу підвід 6 дозволяється“¹⁾).

Був ще один спосіб допомогти спусникам здешевити робочу силу: власник маєтку береться підхарчовувати тих, хто працює коло спусту. З маєтку спусникам видається ординарія. 1750 го р. при спусті ставу Передмірецького додається гречки осьмак 4, круп ос. 1, пшениці ос. 2, гороху—1, вівса—4, солоду на пиво ос. 1, кабанів 2, горілки простої спустів 7, соли бочок 2, квашенини бураків та капусти кадубів 4, сіна для коней фур 6²⁾). За відомостями 1756 р. перш давалось до спустів ставів Передмірецького й Борсуцького ординарії вівса, жита, гречки четвериків 196, пшениці, круп, гороху четвериків 42, сіна возів 16, кабанів годованих 6, горілки спустів 22, пива бочок 10, соли бочок 6; бураків та капусти кадубів 10. Видану ординарію орендарі звичайно мали право молоти в панських млинах без мірки й черги³⁾).

Даючи спусникам робочу силу; або допомагаючи в її утриманні ординарією, володільці ставів поставають орендарям ставу і потрібний для ловлення риби реманент. 1750 р. за контрактом на спуст ставу Передмірецького „скарб додати повинен начиння рибацьке, а саме—човни, скільки їх треба буде, також волок великий плесовник, другий вировник, волок тяглий річковий, волок малий до сажавок і др.; також цебер, півцебер та кварту. То все після закінчення ловлі контрагенти повинні повернути до скарбу. За контрактом 1755 р. на спуст ставу Лозовського „матеріяли всі, як сіті так човни, будуть додані з скарбу; також цебер та кварта“. Теж саме зазначено в контракті 1756 р. на спуст ставів Борсуцького й Передмірецького. Скарб дає потрібний при спусті й лісовий матеріял: по кілька фур щотижня до буд та язів, також скільки буде потрібно для солення риби⁴⁾).

Разом всі ці додатки утворювали значні суми. 1751 р. спуст ставу Передмірецького пішов за 10.000 злотих. „Однакож, тому що практикуються для купців деякі додатки, як то різні ординарії, сіті, начиння рибацьке, дрова, сторожа й другі, та є ще збитки в оренді корчемній“, то все це підрахувавши „встановлюється, що прибуток з ставу Передмірецького не більше як 9000 злотих“ має виносити⁵⁾. Додатки спусникам ставів Борсуцького й Передмірецького одної ординарії 1756 р. підраховували в сумі 1836 злотих⁶⁾).

Треба зазначити, що всі ці вищезазначені під час спустів додатки бували за різних часів різного розміру. Розмір їх залежав від стану рибного ринку, від попиту на рибу, від ціни на неї, а тим самим від числа претендентів на оренду спусту, від степені їх охоти брати цей спуст. За тяжчих часів приходилось більше робити всяких додатків. Коли ж часи були легчі додатки зменшувалися. Ми бачили, що з середини XVIII ст. ростуть ціни на спусти, з середини ж цього століття зменшуються додатки. Вже 1756 р. відаючи в оренду спусти ставів Передмірецького й Борсуцького, потрапили підвищити ціну спустів, порівнюючи з попередніми, на 3000 злотих, разом з тим вдалося скасувати ординарію. „Легумін жадних, солонини, соли, ярин, сіна, збіжжя, горілок і др. контрагенти від обох ставів допоминатись не повинні“. Також на рахунок орендарів була віднесена оплата майстра й рибаків цілком, а підвід частково. Одно це скорочення додатків дало збільшення прибутковости спусту ставу на 2.230 злотих⁷⁾).

1) Контракт на спуст ставу. 2) Контракт на спуст ставу. 3) Контракт на спуст ставу.

4) Контракти на спусти ставів Лозовського, Передмірецького й Борсуцького 1756 р.

5) К. Ц. І. А. В. VII. ф. І. Fa. 9. Li j Lo. 2.

6) Додаток до контракту 1756 р. 7) Додаток до контракту 1756 р.

На допомозі спусникам при виловленні риби не можна було зупинитись, приходилось їм допомогти і при збуванні риби, бо за тих часів збути рибу можливо було лише використавши ті права та привілеї, котрі давав тодішній суспільний устрій панам.

Особливо тяжко було із збутом риби на ринку внутрішнім. Оцей внутрішній ринок був дуже потрібний. Риба вивозилась за кордон не вся, туди везлись тільки ліпші ґатунки. Спускаючи став виловлювалось багато риби гірших ґатунків, багато всякої дрібної риби. Це за кордон вивозити не було рахунку; це треба було збути на місці. Під час спустів особливо великих ставів такої непридатної для експорту риби виловлювалось велике число. Вмістити цю масу на внутрішнім ринку способом звичайного продажу ніяк не вдавалось. Приходилось, поперше, створити під час її збування на цім внутрішнім ринку особливо сприятливі умови. Такі умови творились монополізацією ринку. За контрактом на спуст ставу Передмірецького 1750 р. „за весь час спусту того ставу жаден, так з своїх людей, як і чужих, не сміє підвозити і продавати рибу в місті Вишнівці так солону і суху, як і свіжу, навіть піскарів; виключаючи одних оселедців. Також всі Євреї вишнівецькі на всі свої свята, шабаси, весілля, обрізання та другі, повинні купувати риби не де інше тільки виключно на тім самім ставу Передмірецькім“. Аналогічний пункт вноситься в контракті 1755 р. на спуст ставу Лозовського, 1756 р. на спусти ставів Передмірецького й Борсуцького. Оскільки для збуту належного числа риби на внутрішнім ринку і цього було за мало, вживали ще другий спосіб — примусове накидання риби підданим панських маєтків, за терміном того часу — *parzut*. До контракту 1756 р. на спусти ставів Борсуцького й Передмірецького прикладений „реєстр“, в яким зазначено яке село в князівстві Вишнівецькім скільки „з спусту ставу Борсуковецького риби накиненої взяти повинно“. За цим повинно взяти нове місто Вишнівець цебрів 16, старе місто Вишнівець — 8, Федьківці — 5, Загород'є — 3, Лози й Бодаки — 5, Колосова й Шпіколося — 3, Борсуки — 3, Борщівка — 5, Гнідава й Коханівка — 5, Млиновці — 5, Залісці — 12, Оришківці — 2, Чайчинці — 5, Вербоваць — 12, Снігірівка й Передмірка — 9, Кривчики — 2. Всього вже виходить цебрів 98. До реєстру ще додається приписка — „й на інші села, котрі є в заставах, за звичаєм контрагенти накинати мають“. Цю накинену рибу селяни самі мають приїхавши забрати — „за давнім звичаєм також і на те дається розпорядження аби за низчесписаним реєстром зараз, як дадуть знати контрагенти, без одволікання всі волості приїздили своїми підводами по берегову рибу“. Практика, „давній звичай“, накидання була не тільки при спусті такого великого ставу, як Борсуковецький, накидалась риба з спустів і других менших ставів. За контрактом 1761 р. на спусти ставів Лозовського й Передмірецького „за давнім звичаєм дозволяється накидання дрібної риби на ті самі села, на які перед тим накидали“. В контракті на спуст ставу Лозовського 1755 р. ми бачимо накидання риби на Євреїв: „дозволяється накидання риби на одних лише Євреїв, цебрів 20. Практикувалось накидання риби і з малих ставів: 1750 р. при спусті ставу Купельського є накидання на Купель цебрів, 6. Примусове накидання риби на підданих орендарем могло бути дозволене, ясно, з одною умовою: що вони братимуть за накинену рибу не стільки скільки їм схочеться, а за твердою, наперед встановленою ціною. Оскільки розмір цієї ціни не був сам по собі ясний для людей того часу, „за давнім звичаєм“, ціна накиненої риби зазначалась в контрактах і таким способом дійшла до нас. В контракті 1755 р. на спуст ставу Лозовського зазначено, що за накинену рибу мають заплатити орендарям по 8 зл. за цебер. В контракті 1750 р. на спуст Купельського ставу зазна-

чено, що накинений дріб має бути оплачений по 8 зл. цебер, а цебер ливів з карасями 16 злотих. Власники маєтків з незадоволенням дивились на цей спосіб збуту риби. Примусове накидання її на підданих надривало сили цих підданих, а тим самим робило їх менш придатними для експлуатації самим паном. В контрактах володільці маєтків зазначають, що таке накидання має бути „без обтяження підданих“¹⁾. Часом власники маєтку беруться зовсім скасувати цей „давній звичай“. В контракті 1750 р. на спуст ставу Передмірецького „найменше накидання на волості контрагентам не дозволяється, з охотою касується зовсім“. Та наміри панів викоринити цей спосіб розповсюдження риби не довели ні до чого, умови господарчого життя були дужчі за волю панів. Під час дальших спустів ставів як всієї цієї волости, так зокрема і самого цього ставу Передмірецького, накидання риби на підданих існує²⁾.

Можливість використати панські права й привілеї дається спусникам і при вивозі риби закордон. Їм давалась можливість провезти через Польщу цю рибу без оплати мит. В контракті 1750 р. на спуст ставу Передмірецького ми здибаємо такий пункт: „солоні риби повинні бути довезені до самої Варшави під протекцією панською без жадних витрат контрагентів, себто без мита й цла. Для чого має бути доданий супровід, який будь адміністратор, або гарнізоновий жовнір“. Аналогічні пункти ми здибаємо в багатьох контрактах на спусти ставів³⁾.

Орендари спустів, дістаючи вищенаведеними способами різноманітну допомогу від панського господарства, як під час ловлення так і під час збуту риби, за тодішніх умов самого ставового господарства та за певних умов збуту все таки всього ризику за орендоване підприємство брати не хотіли, бо не могли. Бували випадки, які перекидали всі попередні розрахунки, за яких підприємець не тільки не мав належного прибутку на вкладений капітал, а міг позбутись і самого капіталу. Попадати в таке становище за тодішніх часів, коли ще капітал був рідкий та дорогий, та ще в такому не дуже, порівнюючи, прибутковим підприємстві, як спусти ставів XVIII ст., тодішній підприємець не хотів. Він оговорює в контракті різні нещасні випадки, за терміном того часу — *casus fortuitus*. В контракті на спуст ставу Передмірецького 1750 р. „застерігається *casus fortuitus*, якто неприятель коронний, морова пошесть“. В контракті 1761 р. на спусти ставів Лозовського й Передмірецького випадки (*casus fortuitus*) поширюються, сюди включається всяке замішання в королівстві, а також зрив з яких-будь причин греблі ставу перед спустом.

При кінці XVIII століття рибне господарство цього краю, яке на протязі цього століття різними способами трималося, попало в такі обставини, що примушене було летіти глибоко вниз. Занепад цін на рибу на західно-європейському ринку дійшов до великого розміру. „Ще на початку XVIII ст. платили в Германських землях в середнім коло 7-ми талерів за центнер карпів. При кінці століття ціни впали низче 2-х талерів за центнер“⁴⁾. Це одно повинно було тяжко вдарити по тутешнім рибнім господарстві. А до того додалися ще утруднення політичні, зв'язані з розподілом Польщі, котрі, як ми бачили при розгляді фільваркового господарства сильно вдарили по економічному життю краю. З одних всіх, а можливо й других недосліджених причин і в нашій околиці починають сильно падати ціни на рибу, разом з тим і на спусти ставів. Коли спуст

¹⁾ Контракт на спуст ставів Лозовського й Передмірецького 1761 р.

²⁾ Контракти на спуст ставу Передмірецького 1756 р., 1761 р., 1771 р.

³⁾ Борсуцького й Передмірецького 1756 р., Лозовського й Передмірецького 1761 р.

⁴⁾ Сомов, *op. cit.* 2—3.

ставу Бутинського 1782 р. цінився в 3000 злотих, то 1798 р. за нього давали тільки 2500 зл.; Вишнівецького 1778 р. — 3500, а 1798 р. — 3000; Передмірецького 1782 р. — 22600, а 1798 р. — 17600; Лозовського 1771 р. — 16000, а 1798 — 8000 зл. Особливо сильно падають ціни на спусту в останні роки XVIII ст. 1798 р. давали, порівнюючи з ціною попереднього спусту, за спуст ставу Бутинського менше на 400 зл., за спуст ставу Вишнівецького на 200 зл., Лозовського на 2000 зл.¹⁾ Підприємці починають ухилятися від цього тяжкого діла. Коли 1798 р. оголосили про здавання в оренду спустів ставів Вишнівеччини, то навіть „після повторного оголошення до законтрактування ніхто не став, крім одного Цудика. Та й той, вже „опарений на ставах Комаринських, бо з них минулого року бочку риби в Варшаві мусив продати тільки по 5 червоних зл., давав за спуст ставів далеко нижчі ціни, ніж були за попередніх років²⁾).

Пасіки³⁾.

Переглядаючи окремі галузі магнатського господарства на півдні Волини у XVIII ст., переглядаючи в першу чергу ті галузі, котрі розмножують продукти, використовуючи в основнім самі натуральні процеси життя рослинного та тваринного світу, галузі сільського господарства, ми помічаєм, що тут разом з фільварками й ставами велике значіння мають і пасіки.

При розгляді архівних документів це значіння пасік виявляється в різних формах: воно виявляється в розмірі цієї галузі господарства, в числі пасік і пнів в них, воно виявляється в розмірі грошового прибутку з продуктів пасішництва, воно виявляється і в тій великій увазі, котру адміністрація маєтків приділяє пасікам. Визначаючи значіння пасік в панському господарстві ми примушені використовувати всі ці форми його виявлення. До цього примушує нас стан наших архівних джерел: вони не освітлюють повно ні розмірів пасік, ні розмірів їх прибутковості. Та це й не дивно, бо ж пасіки, як побачимо далі, були тою галуззю господарства, котра звичайно в посесію не віддавалась, тому й описувалась, як фільварки описувались в інвентарях, дуже рідко. А до того ця галузь, знов як побачимо далі, виготовлявала продукти не тільки на продаж, а в значній мірі і на власне споживання діди́ча та панських службовців, коли не все йшло на продаж, то число проданого продукту далеко не визначає числа здобутого продукту. Разом з тим, коли ми маємо відомості про проданий віск чи мед, то ми не знаємо чи це продано продукт збору цього року чи й минулого року, бо траплялось, особливо з воском, що його збирали за кілька років на продаж, вичікували ліпших умов продажу. Навіть ті нечисленні описи пасік, котрі ми маємо, не дають нам уявлення ні про вартість їх ні про прибуток їх в грошах, бо складались вони не для того, щоб віддати пасіки в посесію орендовну чи заставну.

Отож, окреслюючи значіння пасішництва панського на підставі таких неповних та випадкових відомостей за вищезазначеним способом, я починаю з огляду розміру пасік. Більш детальні відомості про це починаються з середини XVIII ст. З цих відомостей ми бачимо, що панські пасіки є десь в кождім ключі. 1741 р. бачимо їх з інвентаря в ключі Козинськім. 1748 р. бачимо їх з акту розподілу маєтків М. Вишнівецького в ключах Вишнівецькім, Ожиговецькім, Чорнострівськім, в околиці

¹⁾ Лист уповноваженого Мнішхів. ²⁾ Ibid.

³⁾ В студіюванні пасішницької техніки, потрібної мені для цього розділу, мені багато допомогли Шульгіна А. С. та Нестерводський. Вважаю за свій обов'язок принести їм тут за це подяку.

Вербовця, Горинки. В 1770-х рр. бачимо їх в ключах Костянтинівським, Берестецьким. Панські пасіки не тільки явно розкинені по всій території південної Волини, вони до того й численні в кожному ключі. 1772 р. за описом в ключі Вишнівецьким було в-осени пнів в пасіках казновській—132, васьковецькій—152, двіняцькій—150, колосовській—114, осовецькій—98, радіївській—109, кривчикській—132, лозовській—101, всього 988 пнів. 1778 р. в ключі Старокостянтинівським було панських 925 пнів. 1775 р. в невеликім ключі Берестецьким в-осени було пнів в пасіках козловській—196, солонівській—67, струмілецьких в Яська—129, Юська—125; всього 517 пнів. Збираючи випадкові відомості за окремі роки по деяких ключах про число здобутого меду та воску, а також про проданий мед та віск, ми можемо скласти приблизне уявлення і про розмір прибутків з панських пасік. Нам відомо що в серпні 1777 р. з Вишнівеччини продано 43 півбочки меду збору цього року по 6 червоних злотих. Рахуючи для цих років червоний злотий приблизно за 18 злотих польських, можемо вважати, що за проданий мед взяли 4644 злотих польських. Це виходить, що за мед взяли стільки, скільки дає середній фільварок тої околиці в ці роки, бо за відомостями 1771 р. 9 фальварків ключа Вишнівецького дають річно меншу суму, а 7 більшу. Явно що це ще не весь здобуток з пасік ключа Вишнівецького цього року; в листі панського уповноваженого говориться, що тут в-осени набито 51 півбочку меду, щось набили ж до того й воску, могли підрізати ще трохи меду й весною. 1775 р. в тій самій Вишнівеччині набили меду 70 півбочок, ціна тоді була коло 100 зл. за півбочку, виходить, набили меду на 7000 злотих. Це дорівнюється річному доходу з доброго фільварку того часу цієї околиці. 1748 р. в маєтках південно-волинських та чорноострівським Вишнівецького набили в-осени з пнів панських та десятичних 145½ півбочок меду: півбочку тоді цінили в 90 злотих; мед цей коштував 13095 злотих. Фільварка, котрий би дав подібну суму річного доходу ми в ці роки на півдні Волини не здибаємо; подібну суму дають кілька великих фільварків разом. Продавали ще й віск. З ключа Берестецького в 1776—1777 господарчим році продали 2 камні 34 фунти за 221 злотий, а 1777—8 р. з цього ж Берестечка продали воску 22 камні 5 фунтів за 1649 злот. 1796 р. з ключа Вишнівецького продано воску цього річного з минулорічним 12 камнів по 74 зл. камінь, на суму 888 злотих.

З вищенаведеного на мою думку таки видно, що пасіки були помітною галуззю панського господарства, галуззю вартою дослідження, разом з тим явно, що значіння їх все таки було менше ніж фільварків та ставів і тому, розглядаючи галузі панського сільського господарства за степенню їх значення, я й поставив пасіки після фільварків і ставів.

Досліджуючи пасішництво у XVIII ст. ми повинні пам'ятати перш за все те, що ця галузь господарства є далеко не нова, має глибокі та давні традиції, що досліджуючи у XVIII ст. пасішництво, навіть панське, ми досліджуємо лише невеликий період розвитку цього з'явища, та ще період досить пізній і навряд, як побачимо далі, щоб самий блискучий. Давнє бджільництво було на Україні, давнє було і на півдні Волини. Вже джерела XVI ст. виявляють і тут сильно розвинене бджільництво. Перш за все можемо констатувати велике бджільництво бортне, яке було в лісах заславських та острозьких. 1546 р. король кличе до відповідальності Беату Острозьку за те, що чоловік її Вельбовенський, Іванець, з своїми помічниками вибрав в чоловіка радошівського кн. Кузьми Заславського бджіл 20, що отаман Вельбовенський, Протасець, вибрав в отамана радошівського бджіл 60, що чоловік білотинський, Федір Чешенкович, вибрав в чоловіка радошівського, Федора Сивковича, бджіл — 50,

що міщанин острозький порубав в селянина радошівського Каленика 2 сосни з бджолами, в другого селянина радошівського—4 сосни з бджолами, що вибрали в Левка Ђоковича 60 бджіл, Кунца—20, Федора Степановича 60, потім ще 20; що знаки на соснах „показали“¹⁾ 1546 р. говориться про спустошення бджіл в Вербовці²⁾. 1546 р. Беату Острозьку обвинувачують в тім, що слуги її під час наїзду на пушу заславську порубали і „показали“ дерева бортного з бджолами—2000, а дерева з підписами—1000³⁾. Безперечно у XVI ст. в лісостеповій частині Волини існувало і бджільництво пасічне. Ми здибаємо його в маєтках панських, в формі пасік панських. 1593—1594 р. ми помічаємо в ключі Ново-Збаразьким, Ожиговецьким, панську пасіку м'якоступовську, де було уллів з 50, та ще другу панську пасіку, в якій було уллів з 150⁴⁾. Правда в маєтках королівських тут бджільництво і XVI ст. виглядає зле, порівнюючи не тільки з бортництвом староств північної лісової України, яке давало одної дани десятки корців меду⁵⁾, а й з пасічництвом в староствах лісостепової України. В люстраціях 1552 та 1553 рр. староства Кременецького, на той час староства досить великого, ми зовсім не помічаємо дани медової⁶⁾, в той час в близких староствах воеводств Подільського воно виступає явно⁷⁾.

Коли в XVI ст. ми помічаємо в деяких околицях цієї території ще бджільництво недорозвинене саме там, де мало б бути бджільництво пасічне, то в XVII ст. справа і в цім поліпшується. В XVII ст. ми бачимо явний зріст пасік. Ростуть пасіки підданих. Ми їх бачимо навіть в південно східнім кутку Волини, на хуторах міщан косянтинівських⁸⁾. Ростуть пасіки панські. 1610 р. констатується, що князь Костянтин Вишнівецький мав в селі Загородді, коло Вишнівця, в лісі пасіку. 1623 р. виявляється, що в попередні роки було поставлено в лісі коло Залісець пасік 14. В часи до XVIII ст. бджільництво на південній Волині, головним чином пасічне, розвинулось до значних розмірів. Воно так закорінилось, що навіть часи Руїни змести зовсім його не могли. Я беру відомості з ключа Козинського, з інвентарів останніх десятиліть XVII ст. 1670 р. рахували, що меду з пасіки панської буде 2 півбочки, а з десятини з пасік підданих чотирьох сіл цього ключа буде 4 півбочки. 1684 р. прибуток меду в цім ключі обраховано в 6 півбочок, або в 500 злотих, а 1694 р. вже в 2000 злотих. 1685 р. було продано меду паном з цієї ж Козинщини на 14.200 злотих, очевидно, за ряд літ.

Досліджуючи панське пасічництво цієї території у XVIII ст. ми повинні пам'ятати ще й друге: що панське пасічництво тут було не одиноким, що тут було сильно розвинене пасічництво міщанське та селянське. І це бджільництво селянське та міщанське було й на південній Волині чи не давніше ніж панське, принаймні в формі бортництва. А до того воно було числом пасік і числом пнів більше ніж панське. Ми щойно бачили, що 1670 р. з панських пасік сподівались 2 півбочки меду, а з десятини тільки пасік підданих 4 півбочки меду. І це було не тільки в часи Руїни, чи загалом в часи, коли панське господарство і панське пасічництво було розвинене зле. Це було і в часи розцвіту панського пасічництва, в другій половині XVIII ст. 1777 р. за інвентарем ми нараховуємо в мешканців Старого Костянтинова 259 пнів. 1771 р. в ключі Вишнівецьким за відомостями інвентарного характеру було в підданих пнів в місті Вишнівці—1030, Федьківцях та Загородді—316, Лозах і Бодаках—273, Кривчиках—106, Снігіривці, Передмірці та Маніві—373, Борсуках—208, Боршівці—378, Чайчинцях,

¹⁾ Arch. Sang. IV. 468—469. ²⁾ Ib., 470. ³⁾ Ib., 475. ⁴⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VI, т. I, с. 236.

⁵⁾ Грушевський М.,—Історія України—Руси, т. VI, с. 153. ⁶⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. VII, т. II.

⁷⁾ Ib. ⁸⁾ Arch. Rzewus. Inwentarz S. K. 1603 A.

Оришківцях—112, Гнідаві й Коханівці—197, Вербовці—535, Залісцях—458, Дзвінячі—28, Котюржинцях—80, Бутині, Полянах, Конахівцях—100, всього 4194 пні. А на панських пасіках, як ми бачили, на тій Вишнівеччині 1772 р. було 988 пнів. Можемо порівняти відомості про пасіки панські та підданих для других ще околиць південної Волини, картина буде та сама: в підданих більше пнів ніж в пана. Я беру відомості про панські пасіки та десятину з 1748 р. Нам відомо, що десятина давалась таким способом: йшов на пана з кожного десятка пнів один, коли ж десятка пнів не було, то з цих пнів неповного десятка йшло очкове¹⁾. Тому, коли ми за одною десятиною вираховуємо число пнів підданих, то дістаємо число значно менше від дійсного. Все таки наші числа будуть для 1748 р. такі: в Чорнім Острові пнів панських 369, підданих за десятиною одною 3630; Ожиговцях панських—314, підданих—1300; Горинці панських 280, підданих—1240; Борщівці панських—191; підданих—420. 1764 р. десятина бджільна в ключі Козинським, з міста та 4-х сіл, йде з 2000 пнів. Це існування давнього та великого пасічного господарства підданих давало можливість організовувати пасічництво панське, використовуючи панські права, в певний своєрідний спосіб. Пасічництво панське було зперте на пасічництво підданих. Засновувати нову пасіку можна було не купуючи пнів, а залишаючи пні десятинні. Поширити пасіку, підтримати її в часи занепаду також легше всього було пнями десятинними. Так воно й бувало. 1772 р. на Вишнівеччині хочуть збільшити панські пасіки, залишають на підсилення пасік з пнів десятинних в Осовцю—12, Радіїві—9, Васьківцю—4, Казнові—4, Княжині—8, Лозах—9, всього 46 пнів. 1764 р. залишають на підсилення пасік так само пнів десятинних 101, бо засновують одну нову пасіку. Оце пасічництво підданих, на мою думку, і було ґрунтом, з якого панське пасічництво виростало, було резервом, з якого пасічництво панське черпало сили для свого поширення та під час кризи.

Пасічництво підданих було в основі відродження пасічництва XVIII ст., погромленого, а в деяких місцях зовсім винищеного за часів Хмельниччини та Руїни. Пасічництво підданих відроджується першим. В тих районах цієї території, де при кінці XVII, на початку XVIII ст., трудно говорити не тільки про пасічництво, а загалом про яку будь-яку панського господарства, в районах на південь від Горині, цілком спустошених, пасічництво підданих в ті часи ми здибаємо. Ми його здибаємо в немалих розмірах навіть в найбільш зруйнованім і небезпечнім південно-східнім кутку. Ми здибаємо їх в великім числі на хуторах міщан косянтинівських. Їх видно зі скарги про напад козаків на околиці міста 1702 р., коли „козаки, напавши на ці косянтинівські пасіки, їх повибивали“²⁾. Їх видно з скарги міщан 1719 р. про надужиття посесора, коли він „Івана Остапенка з хутора його з давен давна наданого викинув, та пасіки його власної не дав йому там ставити“³⁾. Там в Косянтиніві ми спостерегаємо як з тих міщанських пасік творить посесор свою. 1719 р. міщани скажуться, що посесор „в пасіках які бджоли найліпші повибирав, а кинув найгірші“⁴⁾. Посесори загалом, як елемент більш підприємницький ніж самі пани, чи не перші беруться за відродження пасік панського типу в цих зруйнованих краях. На початку XVIII ст. ми здибаємо пасіки власні посесорські. Наприклад, 1719 р. в Бутинським фільварку бачимо пасіку посесорську, посесорові надається право дотримати її до певного часу: „застерігається переховування пасіки двірської власної п. Гедзінської до

¹⁾ Inwent. Starokonst. 1728 р. Inw. Inw. Вишнівечцькі 1760, 1786, 1797 р.р.

²⁾ Арх. Ю. З. Р. III. II. 599. ³⁾ Arch. Rzewus. Fa. 13. № 52. ⁴⁾ Ibid.

належного часу без жадної десятини, аби вона мала свого сторожа до дозору пасіки". 1738 р. там само знов бачимо власну посесорську пасіку, котру він має право вивести: „в-осени мають бути дані посесорові підводи для вивозу пасіки". Коло 30-х рр. ми бачимо вже розвинене й панське пасічництво. В маєтках М. Вишнівецького ми бачимо ряд пасік: горинські, де було на зиму залишено 330 пнів, вербовецькі — 330 пнів. борщівська — 110, в Княжині — 110, манівська — 110, млиновецька — 110, чорнострівська — 107. До того ми спостерігаємо, що вони знаходяться в періоді буйного зросту. 1737 р. ми бачимо нову пасіку в Маніві, а далі бачимо ряд ще нових. 1748 р. в цій Вишнівеччині бачим пасіки нові в в Ожиговецькій ключі, Колосові, ряді сіл коло Вишнівця. Коли в цих маєтках М. Вишнівецького залишено на зиму 1737 р. 1207 пнів в пасіках панських, то 1748 р. залишено тут 1918 пнів. Зріст панського пасічництва тут буде на 711 пнів, або на 58⁹/₁₀. Це за 11 років.

Ми бачим великий зріст панського пасічництва, пригадуєм ті великі розміри до яких воно доросло. Ми бачим звідки воно взялося, ті сприятливі умови, в формі пасічництва підданих, як база пасічництва панського, за яких воно могло рости так швидко. Та для нас все таки залишається неясним питання: чому воно виросло? Які мотиви керували адміністраторами маєтків при утворенні та поширенні пасік, яке завдання було поставлено перед панським пасічництвом?

В давніші часи бджільництво України працювало в великій мірі на ринок, зокрема на ринок західньо-європейський. Нам відомі ті сотні бочок меду, тисячі камнів воску, котрі в XVI ст. переходили через Краків¹⁾. Нам відомо, що тоді „місто Красностав дістав право складу для меду сирового—товарів, що з Волини й Поділля везуть на Люблин й Казимір“²⁾. Ми спостерегаємо сліди ринкового пасічництва в XVI ст. й на півдні Волини. За це говорить те, що пасіки тутешні здавались в оренду Євреям-підприємцям³⁾. Безумовно працювало на ринок панське пасічництво на півдні Волини в XVII ст. Про це свідчить вираховування прибутків з пасік в грошах. Про це свідчать і відомі нам факти продажу меду й воску з панських пасік, які не раз бували; наведено вже було приклад Козинщини, де 1685 р. продали меду на 14200 злотих. Можемо припускати, що і в XVIII ст. існував ринковий попит на мед та віск, що цей ринковий попит і в XVIII ст. стимулював розвиток тутешнього панського пасічництва. Так воно й було. Можемо його виявити. Існував вивіз продуктів пасічництва на Захід. 1736 р. було завезено до Брод з маєтків Вишнівеччини 16 півбочок меду і продано тут під час ярмарку. 1777 р. економ Вишнівеччини пише, що Єврей з Ланцута купує в нього 46 півбочок меду з умовою, аби цей мед підводами був приставлений до Бродів. 1784 р. суперінтендант Жоравський пише: „мед, віск, лій та невинправлені шкури українські Євреї вивозять в краї цісарські“⁴⁾. Цей попит закордонного ринку був не малий і багато важив для тутешнього панського пасічництва. Це стверджує з'ясування панським уповноваженим з Вишнівеччини занепаду цін в 1776 р., припиненням вивозу меду на захід. Констатуючи існування значного західньо-європейського ринку для продуктів пасічництва, ми не повинні разом з тим забувати, що цей ринок, порівнюючи з часами попередніми, в XVIII, а також в значній мірі і XVII ст., вже значно занепав, попит і ціни на продукти пасічництва зменшились. Мед, який перше був щойно не одним видом з солодошів, має тепер конкурентів. Таким конкурентом являється в першу чергу цу-

¹⁾ Грушевський М., Історія України-Руси т. VI, с. 173. ²⁾ *Ib.*, с. 172. ³⁾ Арх. Ю. З. Р. ч. VI, т. I, с. 236 ⁴⁾ Записки Науков. Т-ова ім. Шевченка, том XVIII, кн. IV, с. 4.

кор-сирець, котрий входить у вжиток народів Європи. З середини XVI ст. його почали вживати в Венеції, а потім поступово й в інших містах і країнах Європи. А це вже значно понизило ціну і попит на мед¹⁾. Вплинуло на зменшення попиту й цін на мед і те, що його, як напій, стали витискати вина. Спала у XVIII—XVII ст. ст., порівнюючи з попередніми, і ціна на віск. За одну з причин цього вважають введення протестантизму та спрощення релігійного культу, який був великим споживачем воску²⁾. За таких обставин на західно-європейському ринку тутешнє пасічництво, зокрема і панське, цілком покластись на нього не могло. Констатований нами зріст панського пасічництва і тенденція до дальшого розвитку базувались не на одних вимогах ринку західно-європейського; велику роль відіграв в цім і ринок внутрішній. Цей ринок внутрішній існував в межах самої південної Волини. Головним споживачем меду тут була місцева промисловість, яка перероблявала його в напій; багато меду потрібно було для міського шинкарства. Маємо можливість досить ясно уявити собі розмір цього місцевого попиту. З 1770-х рр. маємо таблицю чопового ряду міст повіту Кременецького. В цій таблиці є відомості про число вишинкованих гарців меду в окремих містах. Відомості подані явно не за один рік, на мою думку за 3 роки. Наприклад, у Вишнівці з 24 червня 1772 р. по 24 червня 1775 р. вишинковано на дому меду 3221 гарнець, в таблиці ж стоїть вишинк меду в Вишнівці 3368 гарців. Відомості про вишинкуваний мед по окремих містах таблиця подає такі: в Старім Костянтинові 8514 гарців, Кременці—2788, Вишнівці—3368, Волочиськах—1450, Ямполі—1145, Олексинці—122. Всього по цих містах—17387 гарців. Нам відомо, що для виготовлення цього числа меду-напою, меду шинкового, меду прісного треба було менше. 1765 р. в Вишнівці рахують так: було меду прісного 28 гарців, з того взято до шинку меду доброго гарців 90. Виходить, що для того щоб виготувати шинкового меду 17387 гарців треба було меду прісного в 3,2 раза менше, треба було меду прісного 5402 гарці. Це треба було на три роки, за один рік згадана промисловість цих міст споживала 1800 гарців прісного меду, або 50 півбочок, рахуючи в півбочці 36 гарців. Таке річне споживання меду було в шинкованих закладах шости міст, та в Кременецьким повіті в ті часи було не 6 міст. 1765 р. тарифа єврейського поголовного нараховує в цім повіті міст 35. Серед цих 29 міст, про чопове яких ми не маємо відомостей є такі великі міста того часу як Полонне, Заслав, Лабунь, Вишгородок, Ляхівці, Збараж, де число єврейського населення більше ніж в Вишнівці³⁾. Тому, я не думаю, що ми перебільшемо, коли будем рахувати, що всі міста Кременецького повіту вимагали для свого шинкування річно суму у разів, 5 більшу ніж зазначені нами 6 міст. Можна простежити споживання на внутрішнім ринку і воску. Такими споживачами були заклади релігійного культу. 1786 р. з дзвіняцької панської пасіки продали 30¹/₄ фунтів воску осіннього збору в Почаїві і взяли добру ціну. Бачимо як споживача воску і місцеву воскову промисловість. В інвентарі Костянтинова 1797 р. згадується „над річкою, коло бровару, будинок для роблення свічок“, орендують його Євреї—підприємці. Не без того, щоб віск був потрібний і для хатнього вжитку заможніших верств тутешньої людности.

Багато вимагалось продуктів пасічництва і на власне споживання самого пана та службовців панського апарату. 1736 р. в записові видатків вишнівецького маєтку бачимо, що на приїзд панський розситили меду

¹⁾ Fr. Gerloni,—Die Bienenzucht, Berlin, 1902, с. 3. ²⁾ Ib.

³⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. V, т. II, в. I.

6 півбочок, до кухні та креденсу пішла одна півбочка, за диспозицією маршалка Зубжицького видали до кухні ще 6 півбочок. 1737 р. записано знов до кухні та креденсу одна півбочка, до кухні знов півбочка. Службовцям за тим записом дали 1736 р. півбочок — комісарові І, писареві провентовому за два роки — І, Бельмонтові — І. До того дали 1736 р. ксьондзові ректорові Слонімському 2 півбочки, львівському почтмейстерові одну півбочку. 1736 р. записано ще в вишнівецьких рахунках: „віддано в розпорядження комісара півбочок 11“. Отож мед в побуті заможніших верств їживався на кухні, в креденсу та як напій. Вино ще було за дороге і медом заміняли часом вино навіть в великих панів. 1777 р. економ Вишнівецьчини бере від пана дозвіл розситити одну з півбочок для скорочення витрат, які виникають на вино. Йшов на власне споживання й віск; щоб освітлювати ці величезні панські палаци треба було досить свічок. Воску на власне споживання йшло так багато, що часом свого й не ставало. 1737 р. 9 листопада в Вишнівці було куплено в Шмерка та Анзеля 12 камнів воску за 540 злотих.

Як би багато не йшло продуктів пасічництва на власне панське споживання, мені здається, основним мотивом утворення та поширення панських пасік було стремління постачати продукти цієї галузі господарства на ринок, мати грошовий дохід. Потреби власного споживання в значній мірі, як не зовсім, можна було покрити десятиною з пасік підданих.

Отож, ринкові вимоги викликали утворення панського пасічництва у XVIII ст., вони й женуть його зріст далі. Коли ми звернемося до тих років, в які ми зупинились на розгляді панського пасічництва, до 1730-х 1740-х рр., то побачимо, що ціни в ті часи на продукти пасічництва стоять високо, а до того ще мають нахил зростати. Ціна на мед в 1730-х і 1740-х рр. стоїть в середнім десь на однім рівні — коло 100 злотих за півбочку. 1748 р. продавали півбочку на Вишнівецьчині по 90 злотих, та це був дуже урожайний рік на мед; управитель рапортує, що „пасіки цього року тут вдалися не зле“. 1737 р. продали півбочку в Бродах по 100 зл. 1736 р. продавали в Бродах півбочку по 6 червоних злотих, також коло 100 польських злотих. В 1750-х рр. ціна на мед підсочила. 1756 р. на тій самій Вишнівецьчині продавали півбочку меду по 7 червоних злотих, на той час рахуючи за червоний злотий 18 злотих польських, за півбочку виходить взяли по 126 злотих. І ця ціна для 1750-х рр. не була випадковою, це була нормальна ціна. Маємо інвентар с. Корпилівки 1753 р., там півбочка меду оцінена в 126 злотих; в інвентар вставлялись ціни не випадкові, а як раз середні. Віск також в середині XVIII ст. має тенденцію рости в ціні. 1748 р. продавали камінь воску по 65 злотих, а 1778 р. по 76 злотих. За існування добрих цін на продукти пасічництва та ще цін, які мають нахил рости, росте й панське пасічництво далі. Вище ми констатували, що панські пасіки в маєтках тутешніх Вишнівецького з 1737 по 1748 р. вирости на 58⁰/₁₀₀. Самого 1748 р. бачимо 4 нових панських пасіки: в Підгайчиках, Снігірівці, Дзвінячій, Колосові. В 1760-х рр. ми знов маємо можливість простежити зріст панських пасік. Цей зріст іде так інтенсивно, що для збільшення панських пасік не зупиняються навіть перед купівлею пнів. Для збільшення вишнівецьких пасік куплено 1763 р. в пана Заліського 70 пнів, а 1764 р. куплено в пані Кімонтової пнів 33. Звичайно, що ріст іде і за рахунок пнів десятинних. Залишено було пнів десятинних на підсилення пасік — 101. Цього року була заснована одна пасіка зовсім нова. Ми маємо відомості про число пасік і пнів на території ключа Вишнівецького, зменшеного після розділу між Мнішками 1770 р., з років 1764 і 1772 р. Порівняння їх дасть таку картину росту панського пасічництва. Беру числа пнів залишених на зиму.

П а с і к и	1764 р.	1772 р.	П а с і к и	1764 р.	1772 р.
В Княжині	101	131	В Осовцю	—	87
„ Казнові	101	131	„ Радіїві	—	95
„ Васьківцях	101	129	„ Кривчиках	—	111
„ Бистриці	101	131	„ Лозах	—	91
„ Колосові	—	101	Всього	404	1007

Маємо збільшення на 603 пні, або на 149,2⁰/₁₀. Володільці ж маєтків збільшення пасік до такого розміру вважають ще за мале. В інструкції економові вишнівецькому 1772 р. наказується: „пасіки скільки можна збільшити“. І економ це робить: він в-осени вибиває виключно пні старі та рої слабі, не зачіпає жадного доброго пня; мало того на підсилення пасік панських підкидає ще 46 пнів десятинних.

При цім ми можемо констатувати, що за цих сприятливих для пасічництва ринкових умов росте й пасічництво підданих, правда не таким швидким темпом, як пасічництво панське.

За інвентарями я маю можливість порівняти число пнів підданих 7 поселених пунктів Вишнівецьчини 1760-та 1771 рр.

П о с е л е н н я	1760 р.	1771 р.
Вишнівець з предмістями	450	1030
Федьківці й Загороддя	184	316
Лози й Бодаки	283	273
Гнідава й Коханівка	44	197
Всього	961	1816

Число пнів в підданих цих 7 поселених пунктів збільшилось на 855, пнів або на 88,9⁰/₁₀. В 24 поселених пунктах тодішнього ключа Вишнівецького число пнів в підданих дійшло до величезної суми 4194 пнів, при чім це було фактично в 22 пунктах, бо в 2 селах піддані пасік не мали.

Коли панське пасічництво доросло до таких великих розмірів, коли воно стало такою важливою галуззю панського господарства, та ще галуззю господарства, котра мала своїм завданням давати грошовий дохід, натурально сподіватись, що на організацію та техніку їх адміністрація панських маєтків повинна була звернути пильну увагу, аби досягнути як найбільшої прибутковості цієї галузі господарства. В області техніки справа стояла так, що внести якісь нові кардинальні зміни тут не було жадної можливості. Застосувати які будь нові винаходи в панським пасічництві не було можливості тому, що цих винаходів не було. Раціональна пасічницька техніка була справою майбутніх часів, а техніка емпірична склалася давно і далше не йшла. Армбрустер, дослідник давнього пасічництва Західної Європи констатує це замирання розвитку пасічницької техніки, незмінність на протязі довгого часу способів пасічницького господарювання: „коли ми знаєм спосіб продукції XVIII ст., тим досить часто ми знаєм його також і в попередні століття“¹⁾. Звичайно, і в землях Річи Посполитої у XVIII ст. нам не відомо, щоб були якібудь великі технічні винаходи в пасічництві. Могла стояти справа лише про засто-

¹⁾ Armbruster L.—Der Bienenstand als völkerkundliches Denkmal. Bücherei für Bienenkunde VIII Band, 1926, cc. 93—94.

сування в панських пасіках досягнень тогочасної пасічницької техніки більш досконалих господарств. Розглядаючи способи господарювання на панських пасіках, бачимо, що це в значній мірі і було зроблено. Перш за все, для пасіки треба було вибрати відповідне місце, його вибирали не в самому селі, а поза ним, де повинно було бути досить медодайних рослин. Панські пасіки стоять на спеціально відведених для цього місцях, пасічиськах, уряджених в полі чи лісі. За інвентарем Старого Костянтинова 1797 р. пасічиська панські виглядають так:¹⁾ „пасічисько скарбове, низче дороги, яка йде від Красносілки, над Случею в кущах, обросле різним деревом, де халупа для пасічника“. „Пасічисько в степу від Погорілої, на Малашисі, вгороджено плотом, навколо поза плотом обсаджено липами та обкопане ровом. Там в середині для пасічника буда з хрсту, обліплена глиною“²⁾. На Вишнівеччині панські пасіки також стоять за селами, десь в полях чи лісах, про це говорять самі назви їх—пасіки в Княжині, Васьковці, Осовцю, Радиїві, Казнові: таких сіл в той час на Вишнівеччині нема. Цей спосіб урядження пасік на окремих пасічиськах поза селами видуманий не панською адміністрацією. Його вживали заможніші піддані, котрі мали великі пасіки; так вони були уряджені в XVII на початку XVIII ст. Ми бачили на хуторах за містом пасіки міщан косянтинівських. Від підданих пани могли цей спосіб перейняти.

Стоять бджоли на тих пасіках в дерев'яних улях—колодках. На пасіках дзвіняцькій та васьковецькій бачимо, що ці улі покривалися солом'яними шапками. Стоять вони літом чи не цілком залишені натуральному ходові речей. Не бачимо слідів втручання в життя бджіл навіть за часів роєння, також і при збиранні ними пожитку. Бджоли собі рояться природним способом, в значній мірі як їм виходить. Через те на пасіках трапляється значний відсоток роїв малосильних, за термінологією панського діловодства роїв słabych, котрі перезимувати не можуть, через що їх приходиться вибити. 1772 р. на панських пасіках Вишнівеччини відношення числа роїв малосильних до перезимування до загального числа роїв було таке:

П а с і к и	прибуло роїв	з них вибили слабих	П а с і к и	прибуло роїв	з них вибили слабих
Колосовська	38	6	Казновська	51	4
Осовецька	16	7	Княжинська	49	7
Радиївська	28	9	Кривчикська	53	15
Бистрицька	69	16	Лозовська	24	11
Васьковецька	69	18	Всього	387	93

Виходить в-осени прийшлося знищити коло 24⁰/₁₀₀ роїв цього року, і це при констатованні нами вище намаганні адміністрації маєтків збільшити пасіки, залишити на зиму як найбільше. 1786 р. на пасіках васьковецькій та дзвіняцькій знищено в-осени молодих роїв 32⁰/₁₀₀. Значне число при цім зроювалось і старих пнів. 1772 р. на пасіках Вишнівечького ключа з старих пнів в-осени було старих пнів зроєних, до сховання нездатних 13⁰/₁₀₀. 1786 р. в Дзвіначі та Васковцю таких пнів було 20⁰/₁₀₀.

За таких порядків приріст бджіл за рік гуртом був коло 70⁰/₁₀₀. Маємо відомості з ключа Вишнівечького 1772 р.

¹⁾ Arch. Rzewus. Inwent. S. K. 1797 A. ²⁾ Ib.

П а с і к и	залишилося з 1771 р.	прибуло роїв 1772 р.	‰ приросту
В Колосові	76	38	50
„ Осовцю	82	16	19
„ Радіїві	81	28	34
„ Дзвінячі	81	69	85
„ Васковцю	83	69	83
„ Казнові	81	51	63
„ Княжині	88	49	55
„ Кривчиках	79	53	66
„ Лозах	77	24	31
Всього	528	397	75

1786 р. приріст бджіл на двох пасіках цього ключа був такий:

П а с і к и	Залишилось з 1785 р. пнів	Прибуло роїв 1786 р.	‰ приросту
На Бистриці в Яцка .	50	44	80
В Васьківці в Григора	98	61	62
Всього	148	105	70

Цей 1786 р. не був зовсім дуже добрий; цього року, як бачимо з рахунків цих наведених пасік, бджолам не вдалося набрати меду навіть стільки, скільки потрібно було залишити для їх підгодування весною, на всякий випадок для цього меду ще докупили. А за років ще гірших відсоток нових роїв, порівнюючи їх з старими, спадав ще нижче.

П а с і к и	Залишилось роїв з р. 1779	Нових роїв р. 1775	‰ зросту
В фільварку Берестецьким { пасіка Козлова	143	36	25
{ пасіка Солонівська	45	17	37
В фільварку Стремільцьким { в Яцка	76	37	48
{ в Юська	80	23	28
Всього	344	113	32

В тім числі є також роїки малосильні, котрі перезимувати не можуть, котрі були вибиті в-осени.

Більше заходів коло пасік ми можемо простежити зимою та весною. На зиму бджоли ховалися в стебнику. Ховали від непогоди очевидно не зле, бо слідів великої втрати бджіл зимою від цього ми не бачимо, хоч всякі втрати на пасіках старанно нотуються і про них акуратно рапортується. 1786 р. рапортується: „в Васьківці в Грицька Кравця було на зиму сховано пнів 58, які тепер виставлені“. 1764 р. на Вишнівеччині в пасіках панських за зиму пропало зовсім невеликий відсоток пнів.

П а с і к и	Залишилось на зиму 1763 р.	Спало за зиму	‰ загинелі
В Остапа Білика в Гнідаві	122	14	11,4
В Леська Білика в Гнідаві	109	5	4,5
В пасіці княжинській	105	6	5,7
В пасіці казновецькій	87	4	4,5
В пасіці дзвіняцькій	81	10	12,3
В пасіці васьковецькій	83	1	1,2
Всього	587	40	6,8

Як гинули бджоли зимою, то найбільше від голоду, коли не був ними зібраний літом достатній запас меду. 1796 р. економ Вишнівеччини рапортує: „Пасіки значно поспали, ледве не третя частина, бо на 1004 пнів залишених на зиму спало пнів 299; між ними було 3 пні таких, які мали по трохи меду, а у всіх сам сухий віск. Причина та, що в минулім році багато намножилося бджол до роєння, а під цей час пожива через надзвичайні посухи занепадала. Отож і не роїлись і меду не наносили. Жили готовим деякий час, поки вистарчило“. Такі випадки великої загибелі бджіл зимою від голоду здибаємо в джерелах рідко. Явно, що пні перед їх схованням на зиму оглядали і намагались виявити в них запас меду і на мою думку відсоток загибелі бджіл в нас був невисокий, порівнюючи його з таким відсотком в пасіках середньої Європи того часу, а тому і техніка ховання на зиму бджіл не була гірша¹⁾.

Другий дуже небезпечний час для життя тутешніх бджіл була весна. Їх багато гинуло особливо в перші часи на точку. Гинули вони весною вже не так від голоду. Пасічники панські того часу вміли бджолу весною підгодовувати. 1797 р. 10 червня економ Вишнівеччини пише: „Пасіки огулом в цілій околиці не рояться, а спадають через занепад за посухи пожитку. І це має місце в скарбових, та з невеликою шкодою, бо підгодовуються“. Була практика залишити меду на годівлю бджіл весною. 1737 р. з 51^{1/2} півбочок зібраного меду залишили на Вишнівеччині для годування бджіл весною 7^{1/2} півбочок. Пнів залишили цього року на зиму 1177. Виходить одну півбочку залишили приблизно на 156 пнів. 1777 р. з зібраних в-осени 51 півбочки залишили на годування бджіл весною 7 півбочок. Пнів тоді було залишено на зиму 1005. Одна півбочка була залишена на 143,5 пня. В останнім випадку залишали на 1 пень ¹/₄ гарця меду, і то коли всі пні вийдуть цілими з зимовки. Більше ніж від голоду терпіли весною бджолу від непогоди. 1797 р. економ Вишнівеччини рапортує: „Пасіки виставлені своєчасно з стебників, з зими вийшли не найгірше, та пізніше через вітри надзвичайні зимні й морози поспали на точках почасти до 87 пнів“. А на зиму в панських пасіках залишали в середнім коло 100 пнів, як побачимо далі. 1764 р. на Вишнівеччині ми можемо простежити цілком докладно яка частина пнів в панських пасіках спала цього року на точку. Це буде картина не злого року.

П а с і к и	Залишилося з зими	Спало на точку	% загибелі
В Остапа Білика в Гнідаві	108	8	7,4
В Леська Білика в Гнідаві	104	1	0,9
В пасіці княжинській	99	1	1,0
В пасіці казновській	83	5	6,0
В пасіці васьковецькій	82	1	1,2
В пасіці дзвіняцькій	71	2	2,8
Всього	547	17	3,1

Далеко більше нового, ніж в техніку, було можливості внести в організацію панського пасічництва. Увага, яку приділяли панським пасікам, привела до виділення їх в окрему галузь господарства. Пасіки були виділені з фільварку; вони мають своє окреме управління, свій окремий обслуговуючий апарат, незалежний від адміністрації фільварку, йому непідвладний. Пасічники окремих пасік підпорядковані дозорці пасік, зв'я-

¹⁾ В Оденвальді (Гесен) було принаймні 10% зимової втрати. Armbruster, op. cit. 101.

зана ця пасічницька галузь господарства з загально маєтковим панським управлінням через управління ключа, або комісара добр. Для нас зрозуміло тому, що, коли віддається в посесію один з фільварків ключа, то він віддається без панської пасіки, яка стоїть на його території. 1751 р. йде в посесію Дзвіняцький фільварок „опріч пасіки скарбової зо всім її забудуванням“. 1775 р. йдуть в посесію фільварки Залісецький та Котюржинецький „опріч пасік двірських“. Оскільки, як ми вже констатували, панське пасічництво було тісно зв'язане з пасічництвом підданих, то, натурально, повинно було з фільваркового управління разом з панськими пасіками бути виділене і пасічництво підданих, прибутки з нього. З середини XVIII ст. ми помічаємо, що прибуток з пасік підданих, зокрема пні десятинні, виділяється з прибутків фільваркових, а приписується до панських пасік. Це ми можемо виявити знов таки при здаванні окремих фільварків ключа в посесію. 1762 р. на Почаївщині „мед та очкове виключені з прибутків, показаних сумаріушом, бо вони взяті на скарб дідича. Ними посесори цілком не будуть цікавитись, це стоюється виключно до скарбу дідича“. 1775 р., коли йшли в посесію фільварки Залісецький та Котюржинецький, то також „опріч десятини бджільної“.

Виділивши панські пасіки в окрему від фільварку галузь господарства, мали легчу можливість зовсім неподібно до того, як було в фільварку, організувати в пасіках використання людської робочої сили. В виділених з фільварків пасіках використовували людську робочу силу не як панщизняну, а виключно, як найняту, що було дуже потрібно при бажанні використати всі тогочасні досягнення пасічницької техніки та досягнути як найбільшої прибутковості цієї галузі господарства. В панських пасіках хочуть використовувати лише кваліфіковану робочу силу. Пасічник мав бути фахівцем своєї справи, носителем всієї тодішньої пасічницької техніки. Як всякий тогочасний фахівець в тутешнім панському господарстві, він мав за свою працю платню. Ця платня виявляється спочатку в формі натуральній: видають на руки продукти. 1741 р. в Козині пасічникові давали „жита та збіжя різного четвериків 12, кожух на 2 зими, сермягу до ходу, бути нові та пришивки, хуст 2 пари, шапку, або за ню півталера; присівку жита коробку 1, гречки коробку 1, соли гарців 6, або 2 сотки, сала на омасло“. Пізніше ми бачимо пасічників на грошовім утриманні. 1760 р. в спискові видатків ключа Вишнівецького ми бачим, що пасічники панських пасік цього ключа дістають по 60 злотих річно. За платню працював і дозорця пасік, довірений чоловік, який контролював роботу пасічників. Він 1760 р. в тім самім ключі діставав 100 злотих річно.

Поставивши свої пасіки в якнайзручніші умови, не зупиняючись перед витратами навіть на найману робочу силу, володільці маєтків мали особливо дбати й про те, аби всі ці заходи дали належні наслідки, пильнувати за тим, щоб надалі був сподіваний прибуток. Для цього був організований постійний догляд за панськими пасіками. Цей догляд мав за головну свою мету забезпечити пасічницьке господарство від зловживання та недбайливої роботи поставлених коло пасік людей. За пасічниками доглядають в першу чергу довірені присяжні, дозорці пасік. Він має постійно наглядати за пасіками, він повинен бути присутнім при всіх головних моментах життя пасіки: коли ховають пні на зиму, коли виставляють їх весною, коли підрізують пні, коли їх вибивають, коли бджоло роятся. За інструкцією 1748 р. губернатор Ожиговецький має „наказати присяжному, аби бував часто в пасіках“, „аби знав про кожний рій і доводив до відома губернатора для записування“. 1786 р.

в листі до Дзвінчой зазначено: „найбільше йде, аби був хоча при виставлянні з льохів, при підчищенні, в часі роєння та при вибиванні пасік й схованні на зиму“. Крім дозорці пасік доглядає за ними ще й економ ключа. Самі важливі моменти життя пасік він не пускає з ока. В інструкції економові вишнівецькому 1772 р. говориться — „при кождім підмітанні й вибиванні разом з присяжними сам економ повинен бувати“. 1777 р. економ цього ключа рапортує—„вже півтора тижні як я сам їздив доглядати за вибиванням пасік, та аби по господарські на зиму в скарбових пасіках залишити бджоли“. Контроль за пасічницьким господарством тягнув за собою господарче діловодство в цій галузі. Приписи і практику занотовувати прибуток роїв, пнів десятинних, меду, воску, число пнів, витрат і др. здибаємо часто. Здибаємо й періодичні люстрації пасік. 1758 р. в інвентарі Старого Костянтинова зазначено—„ревізію пасік, як скарбових, так і людських, з котрих віддають десятину, або очкове до скарбу платити звикли, два рази на рік належить чинити. Чинячи порядно щорічну люстрацію під час роїв, вносити в реєстри. Мед, віск належить казати вчасно вибивати і втягати до рахунків“.

Таким способом налагодивши панське пасічницьке господарство, вдалося досягнути від нього значної прибутковості. Коли ми, обережно рахуючи, припустим, що 10% пнів гинуло зимою і на точку, коли ми візьмем навіть не 70%, а середні між нашими числам 50% прибутку роїв, то число пнів пасіки в-осени буде на 35% більше ніж було сховано на зиму. Ці 35% можна вважати за чистий прибуток, котрий в-осени можна вибити на мед. Нам відомо, що нормальна тогочасна панська пасіка в середнім повинна була мати найменше 100 пнів схованих на зиму¹⁾. Виходить, що така пасіка мала в-осени коло 35 пнів, які можна було вибити. Ми можемо вирахувати приблизно скільки з цих пнів могло бути меду. Я маю числа 1748 р., року урожайного, коли управитель рапортував — „мед тут вдавсь тепер не зле“. Маю числа 1772 р., коли врожай на мед був кепський. Тоді навіть з одного десятинного пня виходить меду менше ніж з одного 1748, беручи панський і десятинний разом; а нам відомо, що десятину давали піддані не вибірки, а брало маєткове управління пні ліпші. Разом з тим беру 1772 р. панські пні, серед яких нема ні одного доброго, а всі або „старі“ нездатні, або „роїки молоді малосильні“ (slabych). Картина буде така: 1748 р. вибили пнів (панських та десятинних) — 1144, набили меду півбочок 145,5 на одну півбочку меду пішло пнів 7,8. 1772 р. вибили панських старих нездатних і молодих слабих роїв 161, набили меду півбочок 6, на півбочку пішло 28,8 пнів. 1772 р. вибили пнів десятинних 143, набили меду півбочок 14,5 на одну півбочку пнів 9,8. 1775 р. вибили панських пнів 501, набили меду півбочок 49 на одну півбочку пнів 10,2.

Беручи разом ці відомості, я прихожу до висновку, що, коли для одної півбочки меду треба було 14 пнів, це буде випадок не з ліпших, а середній. Тоді з 35 вибитих на пасіці пнів осіннього меду буде 2,5 півбочки. До того дещо повинно було прийти з підмітання весіннього, правда дещо повинно було бути залишено на годування бджіл зимою. Рахуючи одно на одно, коли я візьму 2,5 півбочки меду за річний прибуток меду з пасіки, я думаю, що я беру для обережності число мінімальне. Перш за все я рахував, що середньо в рік вибивались 35% пнів залишених на зиму. Нестерводський в своїй консультації говорив мені, що в середнім можна без зменшення дуплянкової пасіки вибивати її третину, а це буде

¹⁾ 1737 р. в пасіках волинських маєтків Вишнівецького було залишено на зиму по 110 пнів в пасіці. 1748 р. 1764 р. залишали на зиму по 101 пневі на пасіку.

50% залишених минулого року на зиму пнів. Рахували на більший прибуток і в ті часи. В інвентарі 1760 р. в Вишнівецькій ключі з 477 пнів панських сподіваються річного прибутку меду 18 півбочок, це буде на 100 пнів 3,8 півбочки. Беру я це мінімальне число прибутку медового — 2,5 півбочки з пасіки — аби довести, що навіть цей мінімальний прибуток забезпечував цілком прибутковість цієї галузі господарства. Беручи навіть кепську ціну на мед для 1750-х років, часу констатованого нами розцвіту панського пасічництва, — 100 злотих за півбочку, можемо рахувати що сам мед дає річного прибутку по 250 злотих з нормальної пасіки. Ми при цьому можемо виявити, що вже цей один прибуток з меду покриває всі витрати по експлуатації пасік і ще дає добрий відсоток на вкладений в пасіку капітал. Головний видаток при експлуатації пасік це були витрати на найману робочу силу. Пасічникові 1786-7 р.р. платили в Дзвінячі та Васьковці по 50 злотих річно. 1760 року з інвентаря Вишнівеччини довідуємося, що там панський пасічник брав 60 зл. річно. Дозорця пасік 1760 р. брав на Вишнівеччині 100 зл. річно і був він на 6 пасік; з одної пасіки на нього йшло коло 17 зл. Це була постійна робоча сила і коштувала вона для одної пасіки 67-77 зл. річно. Часом вживали сезонну робочу силу на дуже короткий час. 1787 р. в пасіках дзвіняцькій та васьковецькій витратили і злотий на наймання людей під час виставлення на весні пнів. В цих пасіках цього року були найняті до вибивання пнів, їм заплатили 16 гр., як в документі зазначено „помічникам до вибивання“. Приходилось робити витрати на воскобойню. З цього ж рахунку бачимо, що дали „за вибивання в воскобойні 3 зл. 22 гр., за солому до вибивання — 6 гр., за вагу в Кременці та людям на хліб — 25 гр.“ Нарешті були витрати на поточний ремонт. В Васьківці 1786 р. наняли людей до репарації, дали 3 зл. 22 гр., за солому для пошиття стебника 1 зл. 15 гр. За солому на шапки до улів дали 2 зл. Вийде річно на одну пасіку десь 80-90 злотих. Нехай з ремонтом більшим навіть 100; 150 залишається прибутку від одного меду. Коли ми будемо рахувати як рахували інвентар, 1770-х р.р. один пень в 10 злотих, коли навіть будемо вважати, що на зиму залишались в панських пасіках пні такі цінні, повні меду, як зазначені в інвентарях пні десятичні, то вартість залишених на зиму пнів в панській пасіці буде коло 1000 злотих. Рахуючи за прибуток один мед, маємо прибутку на основний капітал 15%. Давав до того ж прибуток і віск. 1796 р. в пасіках ключа Вишнівецького зібрано з підмітання весіннього 9 з лишком камнів воску. Правда це було тоді, коли коло 30% пнів загинуло за зиму. Камінь воску того часу коштував 74 злотих; 9 камнів коштувало 666 злотих. Цього ж 1796 р. продано з Вишнівеччини воску тогорічного та позаторічного 12 камнів по 74 злотих, на суму 888 злотих. 1777-1778 р. було в ключі Берестецькій продано воску, певно збору кількох літ, камнів 22 фунтів 5 на суму 1649 зл. 2 гр. Це ж не весь зібраний віск, його ж багато йшло і на власне споживання.

За такої прибутковості пасічництва для нас зрозуміла та велика увага, котра присвячується цій галузі господарства, те постійне стремління за всяку ціну поширити пасіки панські, довести їх до найбільшого розміру. Ця велика прибутковість панських пасік з'ясовує нам і те, чому ці пасіки переживають порівнюючи легко і занепад цін на продукти пасічництва, який настав з 70-х років XVIII ст. Тільки ураховуючи велику прибутковість пасічництва ми можемо зрозуміти його історію в цій околиці в останні десятиліттях XVIII ст.

З 1770-х р. ми помічаємо затримку в збуті продуктів пасічництва. Сильно звужується ринок. Під загрозу попадає ринок зовнішній. Я вже наводив лист уповноваженого Мнішків з 1776 р. 28 жовтня, який з'ясо-

вує — звуження зовнішнього ринку політикою австрійського уряду, котрий підтримує конкурентів меду — вина та лікери і утворює там на Заході таке становище, що „кождий волить вино, яке мало чим дорожче від меду“. Ми помічаємо разом з тим за цих часів сильний занепад цін на мед. 1782 р. 6 жовтня економ Вишнівеччини пише: „меду на продаж маємо багато, і весняний лежить, на купця трудно. В Бродах камінь по 7 злотих, нехай буде в півбочці 9 камнів, той то не вийде з півбочки по 4 червоних злотих“ (злотих польських 72). Здавалось би, що це має викликати, як не зменшення, то хоч затримку в розвитку тутешнього пасічництва, зокрема пасічництва панського, яке тримається на цих ринкових вимогах. Навпаки, ми спостерігаємо дальший зріст панських пасік, до того ще зріст великий. Комісар тої самої Вишнівеччини, управителі якої писали 1776 р. про глибокі причини занепаду попиту на мед, 1777 р. в своїм рапорті зазначає — „на зиму залишили більше бджіл, як бувало перед тим, і вийде ще нова одна пасіка“. З листа економа вишнівєцького 1777 року довідуємося, що цього року „на зиму залишено пнів 1005, а минулого року було залишено тільки 830“. 1779 р. знов бачимо в цім самім ключі поширення панських пасік, економ пише—„загородив я нову пасіку від Таража в бік Залісець, в дуже добрім місці, а другу виставлю майбутньої весни в садку, який залишився після Валетного“. 1786 р. з Дзвінячої писали до пана, просячи, аби вибивати тільки ті бджоли, „котрі на сховання не здадуться“, в листі зазначено—„я волю видаток покрити з кешені, а пасіку помножити“. Ураховуючи вище констатовану велику прибутковість пасік ми цьому зростові панського пасічництва при занепаді цін на його продукти особливо не дивуємося. Навіть при низькій ціні 1782 р. на мед, коли давали 63 злотих польських за півбочку, прибуток від одного меду—за 2,5 півбочки коло 150 злотих—не тільки покриває всі поточні видатки, робить пасічництво панське невтратним, а дає ще й певний відсоток чистого прибутку. А, як ми візьмем ще прибуток з воску, то прибутковість панських пасік вийде зовсім пристойною. Коли ж ми до того пригадаєм, що як раз в ці часи занепадає сильно прибутковість основної тут на півдні Волини галузі панського господарства — фільварку, що друга велика галузь панського тутешнього господарства — стави, також на передодні занепаду, то особливо увага до панських пасік, котрі на фоні цього занепаду великих галузів панського господарства все таки дають пристойні прибутки, для нас цілком зрозуміла. Тутешнє панське господарство, в часи тяжкої кризи основної своєї галузі — фільварку, тримається міцно за галузь другорядну-пасіки, розвиває її до як найбільших розмірів. Економ Вишнівеччини, збільшуючи 1779 р. число панських пасік мотивує це тим, що коли „збільшаться всі річи, прибуток з бджоли допомогою буде“.

Обставини склалися так, що ті господарі, які в ці роки занепаду цін на продукти пасічництва все таки пасік не закидали, а поширювали, від цього в близькі роки виграли сильно. Ціни на мед в 90-х рр. XVIII ст. ростуть знов. 1796 р. в Вишнівці купці дають за камінь меду зараз по 9 злотих, а з зачеканням до контрактів по 10 зл. 15 гр. 29 жовтня 1796 р. тут продали мед по 11 зл. за камінь з зачеканням до контрактів. 1796 р. тут дають за півбочку меду знов коло 100 зл., а 1797 року ще більше. В цей час пасіки мають величезну цінність, тим більшу, що в останні роки XVIII ст. занепадають зовсім фільварки, занепадають зовсім стави. В таких умовах панське господарство цього краю повинно особливо триматись за пасіки, які дають добрий дохід при занепаді других галузів.

За таких обставин останніх років XVIII ст. ми помічаємо на півдні Волини сліди буйного зросту пасічництва і не панського. Наприклад, в під-

даних с. костянтинівських 1787 р. було 187 пнів, а 1797 — 1087 пнів. За 10 років маємо зріст на 900 пнів, або на 481%.

Ліси.

Огляд першої групи галузів великопанського господарства, тих галузів, в котрих процес продукування певного предмету відбувається від початку до кінця в межах панського господарства разом з тим галузів чисто сільсько-господарчих я думаю закінчити розглядом господарки лісової.

Одним з перших завдань, котре ми ставимо перед собою при розгляді кожної з галузів панського господарства, буде виявлення її значіння. Студіюючи фільварки, стави, пасіки, ми бачили, що основним завданням кожної з цих галузів господарства була продукція на ринок. Числа збутого на ринкові продукту, розмір грошової суми, яку панське господарство діставало за цей збутий на ринку продукт давали нам підстави для определення значіння певної галузі панського господарства. Априорно ми можемо сподіватись потрапити таким самим способом оцінити значіння і тутешнього панського лісового господарства. Нам відомо, що тутешнє панське господарство в цілому мало за своє основне завдання роздобути гріш на ринку збуванням своїх продуктів. Нам відомо, що за Литовсько-Польських часів продукти лісів українських, чи то в формі обробленого дерева, чи то в формі поташу, в великих розмірах йшли на ринок. Ми досить добре знаємо про величезний збут продуктів лісів України у XVI-XVII ст. ст., багато знаємо про збут їх і у XVIII ст.¹⁾ Та коли ми хоч поверхово візьмемся до студіювання слідів панської лісової господарки півдня Волини XVIII ст., то побачимо, що наші априорні сподівання не мають жадних підстав. Панське лісове господарство цього краю в ці часи, при порівнянні його з таким господарством багатьох других околиць України, виявляє одну оригінальну рису: продукти його на ринку майже зовсім не реалізуються. Я не здибав жадних слідів експорту продуктів тутешньої лісової господарки на зовнішній ринок, джерела дають відомості про дуже незначний збут їх на ринку внутрішнім.

Разом з тим ми при студіюванні документів спостерігаємо, що цей факт зовсім не говорить про відсутність помітного значіння в панських господарстві цього краю лісової його галузі. З тої уваги, яку присвячують керівники панського господарства того часу тутешній лісовій господарці для нас ясно, що вона в загальнім панським господарстві має свою помітну вагу. Для нас ясно, що і ця галузь господарки має і в цім краї своє значіння, та значіння це не подібне до значіння других галузів панського господарства. Воно своєрідне і виявити його ми можемо лише способом іншим.

Для розв'язання цієї проблеми я думаю простежити куди йшов тутешній ліс, на що він був потрібний і як багато було його потрібно. З джерел видно, що одним з великих споживачів місцевого лісу було місцеве ж будівництво. Це будівництво в тутешнім краї, знищенім руїною, на початку XVIII та при кінці XVII ст., в часи реставрації краю повинно було вимагати особливо велике число будівельного матеріалу. А в ті часи, як ми знаємо, як будівельний матеріал дерево вживалося в далеко більший мірі ніж тепер. В першу чергу тутешні ліси повинні були забезпечити будівельним матеріалом потреби самих маєтків. Слідів цього забезпечення ми здибаємо багато, особливо багато великих витрат в часи реставрації краю. По руїні 1666 р. „для побудування двору Колесецького“

¹⁾ Грушевський М.,—Історія України Руси, т. VI, 1907 р., сс. 182—191.

дідич дозволяє посесорові „затяти дерева з лісів своїх святецьких“¹⁾. 1702 р. бачимо багато витраченого дерева на панське будування в Дзвінячі на будинки, стані, частокони²⁾. 1702 р. виявляється велика витрата дерева, на збудування в с. Борсуках двору, стані та інших двірських будинків³⁾ 1718 р. виявляється велика витрата дубів з курилівського лісу на двірське будування в с. Рабіївці⁴⁾. Джерела виявляють постійну значну витрату лісу на великий і малий ремонт панських будинків, на т. з. „репарацію“ та „консервацію“ будинків. 1751 р. в контракті на посесію с. Передмірки дідич дозволяє посесорові брати дерево в лісах колосовських на „репарацію“. 1764 р. в контракті на посесію того ж села бачимо такий самий пункт. 1768 р. посесорові Бутинському дозволяється в контракті вивіз дерева з лісів колосовських „на репарацію ґрунтову стільки разів, скільки цього потрібно буде“. 1764 р. в контракті на посесію с. Котюржинець посесорові дозволяється брати з лісів колосовських дерева „до консервації будинків, без якої обійтися не можна“. 1760 р. в контракті на посесію Борсук читаємо—„а тому, що філварок Борсуковецький вимагає значної репарації, то на репарацію будинків, корчми та поставлення шпіхліра дідичка дозволяє вивозити дерево з лісу боршовецького та колосовського“; дається дозвіл на дерево „також на переставлення тамошнього будинку на місце безпечніше, бо його підливає вода“⁵⁾. За констатованого нами вище способу колонізації краю, коли селяни підтримувались в своїм заселенні і загосподарюванні паном, за практики постійно підтримувати селянське господарство, неминуче приходилось з панського лісу багато витрачати дерева і на будування селянське⁶⁾. 1666 р. зазначено, що посесори с. Оришковець „мають вільний вруб до дібров та гаїв кривчиківських на всяку потребу домову та хлопську“⁷⁾. 1702 р. виявляється, що посесор борсуковецький за минулі роки витратив багато дерева, аби „побудувати халупи хлопам“⁸⁾. 1702 р. в с. Дзвінячі виявляється значна витрата лісу на будинки підданих⁹⁾. Перед 1718 р. в с. Рабіївці було витрачено багато дерева з курилівського лісу на будування хлопське¹⁰⁾. 1756 р. в інструкції почаївському адміністраторові передбачається видавання дозволу рубати з пня дерево на будівлі селян¹¹⁾. В інструкції економові вишнівецькому 1772 р. зазначена потреба видавати асигнати „підданим добр Вишнівецьких на хрест для городження плотів“¹²⁾. 1768 р. в контракті на посесію сіл Бутина, Полян, Конахівець дається дозвіл посесорові брати з панських лісів „дерева та хрусти“ і для громади¹³⁾.

Оглядаючи витрати на будування панське не треба забувати, що будували не одні хати та будинки сільсько-господарчі, будували з дерева і промислові заклади. Витрачали багато дерева на стави, на будування упустів гребель. Витрачали дерево на шляхи, на будування мостів.

Другим, крім будівель, великим споживачем дерева було ремесло; ті часи для господарчого знаряддя, для річей побуту вимагали дерева в далеко більшій мірі ніж тепер, хоч-би тому, що, скажем, для господарчого знаряддя вони вживали залізо далеко в меншій мірі ніж тепер. На це все йшло багато дерева: 1764 р. як одну з причин спустошення лісів Вишнівеччини виставляють витрату дерева на „вози, сані, колеса“, багато дубів пішло на „колоди, кадки до винниць, фаски для масла“ та друге господарче знаряддя¹⁴⁾. Справа була ще не тільки в тім, що для місце-

¹⁾ К. Ц. І. А. Ф. І. Fa 2, Li B. Lo. 1. ²⁾ Ib. Fa 3. Li C. Lo. 1. ³⁾ Fa 16. Li. QQQQ. Lo. 3. ⁴⁾ Fa 12. L. MMMM. Lo. 1. ⁵⁾ Ib. Fa 17. Li RRRR. Lo. 5. ⁶⁾ Розділ цієї ж роботи—„Залюднення краю“, ⁷⁾ К. Ц. І. А. Ф. І. Fa. 12. Li MMMM. Lo. 1. ⁸⁾ Ib. Fa 17. Li RRRR. Lo. 5. ⁹⁾ Ib. Fa 3. Li C. Lo. 3. ¹⁰⁾ Ib. Fa 12. Li MMMM. Lo. 1. ¹¹⁾ Ib. Ф. 3. ¹²⁾ Ib. ФІ, Fa 7, Li G. Lo. 1. ¹³⁾ Ib. Fa 6. Li F. Lo. 1. ¹⁴⁾ К. Ц. І. А. Ф. І. Fa 16. Li. QQQQ.

вого ремесла потрібно було багато дерева, а й в тім, що, імовірно, це дерево приходилось давати лише з тутешніх лісів. Місцеві ремісники обслуговували в значній мірі і потреби панського господарства, тому вживалась в багатьох випадках практика постачання цим ремісникам сировини власниками маєтків¹⁾. Маємо випадки постачання лісового матеріалу. В інвентарі Костянтинова 1797 р. зазначено, що „шевцям позволено до обдирання з скарбових лісів дубова кора“. Це мотивується тим, що шевці виправляють певне число шкур панського товару; коли-б їм кори не давали, вони мають виправити менше ніж звичайно число шкур²⁾. Можемо гадати, що така практика видавання панського лісового матеріалу була і що до столярів, бондарів та других ремісників, котрі робили вироби з дерева, бо й ці ремісники потрібні були для панського господарства.

Нарешті, великі витрати дерева в ті часи були на паливо. Промисловість, зв'язана з панським господарством, як броварництво, гуральництво, брала дерево на паливо з панських лісів. Майже у всіх контрактах на посесію маєтків зазначається потреба видавання дерева для потреб орендарських. Йшло дерева для потреб цієї промисловости досить багато. 1763 р. бачимо ми, що в Вишнівці місцевим орендарям з панських лісів видається щотижня по 26 фур дров; це виходить на рік 1352 фури. 1764 р. до сільської винниці в Борсуках за контрактом пішло 600 фур дров. Броварництво вишнівецьке в один з 1760-х рр. пожерло лише з вишнівецьких старосільських запустів „на роблення пива й сушення солоду фур 173“. У XVIII ст. на півдні Волини міст багато; як бачимо далі, в них женуть горілку, варять мед і пиво в широких розмірах. Гуральництво до того було не тільки в містах, а й в багатьох селах. Взявши за приклад витрати дерева щойно наведені на гуральництво й броварництво в м. Вишнівці та с. Борсуках, ми зможемо, правда в рисах досить туманних, уявити скільки то цього дерева на такі потреби йшло по всій південній Волині.

Витрата дерева, як палива, не обмежувалась витратою на гуральництво чи броварництво. Треба було витрачати його на опал панських та фільваркових будинків. Майже у всякім контракті на посесію маєтку зазначений обов'язок пана видавати дерево на опал будинків цих фільварків. Виходить, що кожний фільварок опалювався дровами. Уяснити скільки могло йти дерева на опал фільварків допомагає список 1756 р. асигнат на дерево посесорам маєтків з лісу колосовського. В цім спискові—„як багато фур дерева має видаватися за контрактами посесорськими з лісів колосовських“—маємо такі відомості: 1) „До Оришковець на опал щотижня лежачого дерева фур 4. 2) До Дзвінячої та для орендаря щотижня в день п'ятковий дерева лежачого по фур 6. 3) До Кривчик дерева лежачого 6 фур на тиждень щоп'ятниці. 4) До Чайчинець щотижня по 6 фур дерева з лісів колосовських. 5) До Вербовця з лісів колосовських в тиждень 7 фур дерева. 6) До Снігірівки дозволяється вільний вруб з лісів колосовських на опал та репарацію щотижня по фур 15. 7) До Жуковець з лісів колосовських щотижня по фур 4. 8) До Борсук та Борщівки з лісів колосовських щотижня по фур 14“ і т. д. Перерахована видача 12 фільваркам. 1760 р. бачимо дозвіл видавати з лісів шпиколоських та колосовських до губернії міської Вишнівецької щотижня зимою по 8 фур дерева, а літом по 4; а до фільварків ключа зимою по 6, а літом по 3 фури³⁾. Ми можемо рахувати, що кожний з фільварків витрачав на опал коло 200 фур дерева, а фільварків в

¹⁾ Баранович Ол., — Панське місто, „Записки I відділу ВУАН“, кн. XVII, сс. 39—40.

²⁾ Arch. Rzewus. Inw. 1797 A. ³⁾ К. Ц. I. A. Fa 1. Li A Lo. 19.

цім краї були сотні. На опал їх потрібно було витратити щороку десятки тисяч фур дерева.

Дерево на паливо в панському господарстві ще йшло і до ставів під час їх спусту. За контрактом 1750 р. на спуст ставу Передмірецького має даватися „дерева до двох буд на тиждень по фур 4, а до солення риби скільки потрібно буде“. За контрактом 1755 р. на спуст ставу Лозовського має даватися „дерева до буди та язів по 3 фури на тиждень, а до солення риби скільки буде потрібно“. Подібно пункти здибаються майже в кождім контракті на спуст ставу. Ставів, як ми бачили, було не мало, а спусти їх тягнулись довгий час.

З кінця XVII ст. бачимо сліди видавання з панських лісів дерева на опал і підданим. З інструкції кн. Любомірської 1699 р. довідуємося, що дубенські міщани та сурмичани мали „вільний вруб в лісах на опал два рази на тиждень, „кожний раз одним возом“. Дідичка зазначає—„хлопам з моїх фільварків також дозволяється—нехай возять дрова як і міщани два рази на тиждень“¹⁾. Витрати дерева на будування, на виробі ремісничі, на паливо це є основні витрати з тутешніх панських лісів.

Часом ми здибаємо витрати лісу на місцеву хемічну промисловість. В панському господарстві потрібні були смола, дьоготь, вугіль. Купувати їх було накладно. Часом пробують мати деякі з цих продуктів з свого лісу. Маємо сліди вироблення дьогтю. 1716 р. Борщівка йде в посесію „з лісами і куренням в них дьогтю“²⁾, Це куріння дьогтю базується на стремлінні використати покидьки лісової господарки. 1780 р. 6 серпня економ Вишнівеччини пише:—„Надумав ще новий прибуток. Маємо тут багато березового дерева і тим затикаємо майже всі потреби, не зважаючи на те, що шкура на нім здалася-б на дьоготь. Крім вигоди, що дерево засушене без шкури далеко твердіше від робаків та більш вигідне на опал. Вже послав я по майстрів-дегтярів, буду мати з ними розмову, і ліс, призначений до витрати, законтрактую, принаймні на пробу. Додам більше: кожде дерево, в міру обдерте від шкури, за три роки знов буде придатне до життя, як і перед тим було. Тому можна було б скрізь запродавати, де тільки є березина; про це буду чекати розпорядження я. в. пана“. В слідуючім році бачимо, що дьогтярі вже тут працюють. 1781 р. 29 квітня той самий економ рапортує. „Погодив дьогтярів з добр щуроведьких до палення дьогтю способом вживаним скрізь—аби виробивши для себе конв 5, шосту віддавали скарбові. Це не могу бачити скільки з цього буде зиску, все ж таки ліпше ніж витинати на потребу ліс, який стоїть даремно“ (на prozno). Так само, лише використовуючи дерево непотрібне для основних витрат, з метою мати для себе не куповане, випаюється вугілля. 1778 р. 18 січня економ вишнівецький пише: „Сто сосен, які куплені в лісах козинських, всі витяті, з них залишалися непридатні до будівлі галузки й верхи. Казав їх складати в стоси та палити на вугіль. З них сподівалося вугля фур кільканадцять, а ті порахував кожду по злотих 7, як платиться на потребу скарбову. Тоді кожда сосна не буде більше коштувати, як по злотих 4“. З рапорту його ж 28 лютого 1778 р. видно, що за одну сосну він платив там по 7 злотих.

Всі перераховані витрати лісу, як бачимо, є витрати в межах самого панського господарства. З цього ми робимо висновок, що тутешні панські ліси обслуговують безпосередньо різні галузі свого панського господарства. А з студіювання джерел ми приходим до другого висновку,— що тутешні ліси обслуговують лише своє панське господарство, що чужі господарства дерев'яними матеріялами тутешні ліси майже не обслу-

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., ч. V, т. I, с. 180. ²⁾ Фа. 17. Li. RRRR. Lo. 4.

говують. Цьому перешкоджають не ринкові обставини. Відомо, що в ті часи на дерев'яні матеріали був добрий зовнішній ринок. Тут на місці ми відчуваємо також дуже добрий ринок для продуктів лісового господарства. Адже ж не всі маєтки мали ліс, котрий, як ми бачимо їм був дуже потрібний. В цій околиці не тільки в маєтках дрібних та середніх, котрі свого лісу не мали, або мало мали, була потреба десь роздобути лісовий матеріал; в великих панів також в окремих ключах лісу свого бувало обмаль. А до того великий попит на лісовий матеріал виявляли численні міста та містечка цього краю. Справа була не в бракові попиту, а в неможливості цей попит задовольнити. Панського лісу в цій околиці було не багато і він був потрібний в своїм господарстві, нема звідки роздавати його в чужі господарства. Вже в XVII ст., вже перед Хмельниччиною вважалося за ненормальне продавання лісу на внутрішній ринок в тутешніх околицях. З 1637 р. є справа „про продаж та роздавання з ґрунту близшим сусідам“ лісів з маєтків Доманінка, Татаринівці, Печорна. Тоді вважалося вже це за ненормальне, пан знаходить можливим оскаржити посесора за „збитне й надзвичайне“ спустошення лісу¹⁾. У XVIII ст., ясно, справа з продажом лісового матеріалу на внутрішнім ринку стояла ще тяжче. Сліди продажу лісового матеріалу з лісів цієї околиці у XVIII ст. здибати дуже тяжко, принаймні я їх не здибав. Більше того явно, що місцевого лісу не тільки бракує для продажу, він не цілком може задовольнити своє панське господарство. Для покриття деяких своїх потреб, навіть ті панські господарства, котрі мають тут свої ліси, привозять дерево з інших околиць. Ще 1645 р. бачимо на півдні Волини привозне дерево для будування. Власник С. Костянтинова зазначав, що „орендарі братимуть дерева на направу будинків, також гонту для дахів замкових з пуші миропільської“²⁾. Купували дерево навіть в порівнюючи багатім лісами ключі Вишнівецькім. 1777 р. з листа економа бачим, що бракує свого дерева для шлюзів лозовських, збираються його докупити. 1778 р. купили в лісах козинських 100 сосен. 1797 р. з листа економа довідуємося про закуплене дерево з лісів дубенських (Шепетинських) на ремонт даху палацу Вишнівецького, на возовні, на офіцини кухонні, на упусти для греблі староміської.

Припускаючи навіть що за браком матеріалу ми не вияснили всіх форм витрат лісового матеріалу, припускаючи, що тут бували випадки витрати його на ринок, ми все таки з вищенаведеного, я вважаю, можемо прийти до висновку, що основним завданням тутешньої лісової панської господарки було задоволення вимог на дерево інших галузів цього самого господарства. В тогочаснім грошовім панськім господарстві ця галузь має своє значіння не тому, що вона сама дає грошовий прибуток, а тому, що вона дає можливість розвинути другі грошеві галузі цього господарства. Величезні тодішні прибуткові галузі панського господарства, як фільварок, стави, ґуральництво, броварництво не могли бути проваджені без значних витрат дерева. При чім в умовах того часу величезні витрати дерев'яного матеріалу на будування, опал, знаряддя далеко тяжче було замінити яким іншим матеріалом ніж тепер. Треба пам'ятати, що в цім відношенні ті часи були, як влучно характеризують дослідники західньо-європейського господарського життя, переважно віком „дерев'яним“³⁾. Велике значіння лісової господарки півдня Волини XVIII ст. і є

¹⁾ Fa 18. Li. SSSS. Lo 1.

²⁾ Arch. Rzewus. Fa 13. № 23.

³⁾ Zombart W., — Der moderne Kapitalismus, B. I., 484, 1924. Th. Linde — Weltgeschichte 6, 207.

в тім, що вона задовольняла велику потребу в дереві прибуткових галузів панського господарства. Значіння лісової господарки це є значіння не самостійної, а допоміжної галузі панського господарства; та такої, без якої першорядні галузі цього господарства обійтись не можуть. Це є галузь в великім панськім господарстві цілком необхідна, бо коли б на паливо, на господарчий реманент, на будування прийшлося дерево купувати, то все таки за досить напружених обставин багатьох прибуткових галузів панського господарства навряд, щоб ці галузі могли звести свої рахунки, дати задовольняючий прибуток.

Переходячи до дослідження провадження тут лісової господарки, ми повинні констатувати перш за все те, що приходилось вести її в досить тяжких обставинах. Ми повинні пам'ятати, що потреба в лісі була велика, а лісу було в цім краї, порівнюючи з іншими, небагато, до того на протязі попередніх століть він вже був значно спустошений.

В XVI ст. пустошили ліс, не оглядаючись на те, що то буде з того далі. Коли взяти люстрацію Кремінецького староства 1563 р., то побачимо, що ліси тутешні зовсім не збираються заховувати, навіть видно певне стремління їх позбутися. В селі Цеценівці, бачимо „застінки“, в них „волоки дубровні“, які мають бути вичищені для польової землі¹⁾. В Підлісцях зазначені в „застінках“ „кавалки дубровні“, придатні на поле²⁾, в Дунаєві теж³⁾. За таких порядків лісовий запас цього краю в XVI ст. повинен був сильно зменшитись.

В XVII ст., в часи до Хмельниччини, як було доведено вище⁴⁾, південна Волинь уявляла край досить добре залюднений та загосподарений. В зв'язку з цим виграта лісу на потреби місцевого господарства повинна була сильно зрости. Задоволення цих потреб, як побачимо далі, в цей час ще не було пляноване, в потрібній мірі обмежене, а тому тягнуло за собою дальше спустошення лісу. Це спустошення збільшується ще продажом лісових матеріалів. 1637 р. дідич обвинувачує посесорку в тім, що вона спустошила „дуброви“ приналежні до сіл та маєтностей Доманінки, Татаринівки та Печерної. Дідич позиває її за „збитне й надзвичайне вирубання гарного дерева, придатного так на будування, як і на опал та інші хатні потреби“, за „розвоження по маєтностях і продавання, також роздавання близчим сусідам“. Дідич рахує, що посесорка „поверх потреби домової (своїх маєтків) продала і на пожиток свій повернула дерева придатного і спосібного на будування великого 6000 возів, а малого 2000. А цим привела його (rowodowe strongy) до немалої шкоди, яку шкоду він собі обраховує в 10.000 злотих польських“⁵⁾. Відродження краю кінця XVII—початку XVIII ст. відбувалося, використовуючи тутешній лісовий матеріал. Колонізаційна гарячка була зв'язана з страшним нищенням місцевого лісу. Деякі описи цього спустошення заховали нам документи. 1702 р. констатується, що в Дзвінячі „витято дерев кілька сот на будинки, стані, частоколи так на двірські, як і підданих, на збудування церкви, на вози“⁶⁾ 1702 р. посесор борсуковецький обвинувачується дідичом в тім, що він „наїздячи з стрільбою та зброєю на власні ліси його борщовецькі казав їх спустошити, дубів кілька—сот витяти і з них на свою потребу різати тертиці“; Ще до цієї пори в тім лісі стоїть трацький варстат. Він дав розпорядження вільшину над річкою Горинню вирубати дощенту, рубати в цих лісах березину та друге дерево на свої будинки і привозити до Борсук та других сіл, які він в своїй посесії має, та на пожиток і вигоду свою обернути. З цього дерева

¹⁾ Арх. Ю. З. Р., VII, II, 77. ²⁾ Іб., 104. ³⁾ Іб., 123. ⁴⁾ Розділ цієї роботи—„Залюднення краю“. ⁵⁾ К. Ц. I. A. Fa 18. Li. SSSS Lo. 1. ⁶⁾ Fa 3. Li. C. Lo. 1.

він казав „побудувати собі в Борсуках двір, стайні та що йому було потрібно, також і по селах халупи своїм хлопам“. Щоб ліпше було возити, він для „більшої шкоди власника поробив „незвичайні дороги до лісу, поставивши на річці Горині міст, якого там з давен давна ніколи не було“¹⁾. 1718 р. обвинувачують посесора рабіївського в тім, що він викрав з курилівського лісу 1500 дубів на будування двірське та хлопське, а найбільше на винницю²⁾.

Відреставроване у XVIII ст. панське господарство, діставши такий поруйнований лісовий запас, до того загалом в цій околиці невеликий, примушене спустошити його далі: обставини склалися так, що витрати лісу перебільшували його приріст. В середині XVIII ст. констатується в вишнівецьких новоміських „запустах значне спустошення“. „Запусти гнідавські спустошені“ також³⁾. В акті ревізії лісу колосовського 1772 р. бачимо такі пункти: „4) Від границі Жолобецької значна шкода так в дубині молодій, як і березині та хрусті березовім. 5) Від границі Кременецької дуби старі, старі берези, також дубина молода, березина, хрусти сильно порубані, 6) від границі Фільварецької старі берези, дубина, молода березина—порубані; в чорнім лісі, названім Кролик, граби старі, явори, кльони—сильно зрубані“⁴⁾. Справа виглядає досить серйозно, господарі хвилюються, вимагають пояснень від управителів, куди саме дівається цей ліс. 1764 р. адміністрація Вишнівеччини дає досить ясну відповідь на це питання в записці про „спустошення лісу“ (o desolacyi lasów), спустошення сталося через поточні, а не якібудь надзвичайні витрати. За цим справозданням ліс пішов по перше на гуральництво і броварництво: „до винниці двірської в Борсуках“ фур 600; загалом „того року в місті та по селах робилося горілку“, на що „було даване дерево з лісів панських“, дерево пішло „для сичення меду та варення пива, а саме в Вишнівці, Борсуках, Борщівці, а то також з лісів панських“. По друге, дерево пішло на потреби ремесла: „вози, сани, колеса до карет, коляски; вози, сани до Варшави під солонину, масла та биндюги на експорт були роблені по всіх селах з дерева з лісів панських“; „дуби, що вітри поломали в лісі чайчинецькім... казав забрати одні до Вишнівця, а другі—до Борсук, з котрих дав розпорядження робити колоди, кадуби до винниці, фаски для масла, та інші приладдя господарські, а решту попалили“. Поки що це все витрати на потреби самого панського господарства, витрати звичайні, разом з тим неминучі. В цім справозданні зазначена лише одна витрата незвичайна, витрата без якої можна було б обійтись: „було наказано видати до чужого маєтку, до Куськовець Малих та до Волиці, дерева фур 40, до Ожигівців видано колодок 6, а то за гроші“⁵⁾. Та це така незначна витрата, що її ми ніяк не можемо вважати за основну причину спустошення лісу. Пустошать ліс витрати звичайні, необхідні, витрати на потреби інших галузів панського господарства. Ліс панський у XVIII ст. в цім краї спустошиться тому, що ці самі неминучі витрати перевищують природне поповнення його. І це для нас цілком зрозуміле, коли ми пригадаємо як багато його йшло в межах тодішнього панського господарства, ці десятки тисяч фур щороку на паливо, ці величезні витрати на будування, на знаряддя.

А до того, звичайно, ще треба додати спустошення через негосподарність, спустошення через крадіжку підданих своїх та сусідніх, спустошення через зловживання службовців панського апарату.

Було над чім замислитись. Справа виглядала дуже загрозливо: лісів

¹⁾ Fa 17. Li. RRRR Lo. 5. ²⁾ Fa 12. Li. MMM Lo. 1. ³⁾ Fa 1. Li A. Lo. 21. ⁴⁾ Fa 63. Li. NNN. ⁵⁾ Fa 16. Li. QQQQ.

в цій краї небагато, лісовий запас зруйнований і неминуче руйнується далі, а це винищення лісу, так потрібного господарству, ставить під загрозу найважливіші галузі панського господарства і все це господарство в цілому. В такій ситуації повинна була мати місце сама пильна увага до лісового господарювання, яка б мала за своє перше завдання встановити рівновагу між витратами та приростом місцевого лісового фонду. В першу чергу ми повинні сподіватись заходів щодо зменшення витрат дерева, заходів щодо збереження існуючого запасу. Коли ми придивимся до тутешньої лісової господарки XVIII ст., то побачимо, що ці заходи дійсно вживаються в першу чергу і в широкий спосіб. Майже на кождім кроці ми відчуваємо наказ адміністрації маєтків ліс за всяку ціну берегти, 1741 р. в інструкції козинському губернаторові зазначено ясно і твердо, що він має дивитись „аби не було руїни в лісах“. 1751 р. в контракті на посесію Дзвінйчої та Мартишковець дідич зазначає „аби ліси цих сіл не зазнали жадної руїни“¹⁾. Економові вишнівецькому в інструкції 1772 р. наказується: „Вишнівецькі ліси й запусти, а також ліс колосовський, аби непорушно були заховані“²⁾.

Заощадження лісового запасу, зменшення витрат його можна було досягнути, переглянувши ті необхідні витрати, які робилися, урахуванням потрібного розміру їх, встановленням певної норми цих необхідних витрат.

Як ми бачили, дуже багато з'їдали дерева фільваркові потреби, і тут дуже багато йшло на паливо, Зменшити розміри фільваркових витрат і то на паливо було цілком можливо. Стара практика обмеження фільваркові в користуванні лісом для своїх потреб не ставила. Фільварок рубав дерево стільки, скільки йому його було потрібно. Так було в XVI, XVII та й на початку XVIII ст. 1593 р., здаючи в посесію ново-збараський маєток (Ожигівці), власник зазначає, що до лісів—„орендарям низченазваним на потребу власну їх самих та до дворців воля в них рубати“³⁾. 1645 р. в контракті на посесію с. Коханівки є загальна фраза—посесор „має вживати лісів“⁴⁾. 1662 р. в контракті на посесію маєтків Оришковець і Куріївки написано, що „посесори на всяку потребу двірську і хлопську мають вольний вруб до гаїв та дібров кривчицьких“⁵⁾. 1702 р. в Борщівці надається поле „з вольним врубом в лісах дерева так на опал, як і на будинки“⁶⁾. 1718 р. в контракті на посесію сіл Жуковець, та Ондріївки пан дозволяє посесорам вруб в лісах вербовецьких⁷⁾. Отож цей самий вольний не обмежений вруб фільварків і унормовується, фільваркам для задоволення поточних потреб, в першу чергу опалення, призначаються певні порції. Такі річні норми лісу для потреб фільваркових я вже наводив вище даючи відомості про асигнування дерева з лісів колосовських 1756 р. для окремих маєтків Вишнівецького князівства. Треба додати, що і на заведені норми користування лісом фільварками справа не стає; виявляється намагання ці норми зменшити. Це часом вдається: 1751 р. за контрактом на посесію ключа Передмірецького додається 15 фур дерева щотижня, а 1764 р. за контрактом на посесію цього самого села вже дають щотижня лише 6 фур дерева⁸⁾. Зменшують витрату дерева для потреб фільваркових, встановивши твердо, що на ці потреби має йти лише дерево низької якості. 1775 р. дозволяється рубать дерево на потреби фільварку Залісецького „лише криве, старе і до будівлі нездатне“⁹⁾. Тотожний пунт зазначений в контракті на посесію с. Федьковець 1755 р.¹⁰⁾.

¹⁾ Fa 3. Li C Lo. 1. ²⁾ Fa 9. Li G Lo. 1. ³⁾ Арх. Ю. 3. Р. VI. I, cc. 234—235.

⁴⁾ Fa 6. Li F Lo. 1. ⁵⁾ Fa 12. Li M M M M Lo. 1. ⁶⁾ Fa 17. Li R R R R. Lo. 5. ⁷⁾ Fa 8. Li H. Lo. 4.

⁸⁾ Fa 9. Li I. Lo. 9. ⁹⁾ Fa 2. Li. B. Lo. 11. ¹⁰⁾ Fa 1. Li. A. Lo. 22.

Унормовується й витрата лісу на гуральництво та броварництво. Тут вводяться з одного боку певні норми видачі — ми бачили асигнування щотижня орендарям вишнівецьким 26 фур дерева. З другого боку вводиться практика видавати на ці потреби лише найгірший лісовий матеріал, котрий інакше як на паливо нікуди не потрібний 1751 р. в контракті на посесію с. Дзвінячсї зазначено, що „для орендарів корчемних дідичі дозволяють в тих лісах колосовських лише пні та лежаче дерево“¹⁾. 1751 р. в контракті на посесію с. Кривчик дідич дозволяє „для Єврея самі пеньки“²⁾. Аналогічний пункт бачимо в контрактах на посесію с. Передмірки 1751 р. та 1764 р.³⁾. 1756 р. орендарям Чайчинець та Оришковець „мають бути на потребу до винниць не заборонені пеньки, лежаки в лісах колосовських; а під час злої дороги дозволяється з лісу чайчинецького дві фури пеньків та лежаків, зовсім не стинаючи з пня дерево ціле“⁴⁾. При кінці століття бачимо спробу зовсім припинити видавання даремно дерева орендарям, дерево з панських лісів їм продають. З 1771 р. бачимо реєстр дерева проданого на готові гроші орендарям Вишнівецьчини з лісів в Колосові та Шпіколосах.

№№ порядкові	Назва орендаря	Скільки фур йому продано	Скільки гро- шей він за- платив по 1 зл. за фуру		Скільки гро- шей йому треба повер- нути.	
			Скільки фур він вивіз	зл.	гр.	
1	Мотьо Поляк Борсуковецький	100	100 зл.	35	65	—
2	Майор Літман з Борщівки	100	100 „	40	60	—
3	Абрамко з Передмірки	100	100 „	30	70	—
4	Гершко з Снігірівки	50	50 „	16	34	—
5	Гера з Вербовця	50	50 „	25	25	—
6	Цудик з Бодак	50	50 „	20	30	—
7	Той самий з Лоз	50	50 „	20	30	—
8	З Хведьковець	50	50 „	15	35	—
ВСЬОГО		550	550 зл.	201	349	)

Очевидно, в цім був той розрахунок, що коли орендарі купувати муть паливо з панських лісів за гроші в витраті його будуть більш ощадні.

Ясно, що обмежили й підданих в користуванні лісом. Про вільний необмежений вруб для своїх потреб тепер, звичайно, нема жадної мови. Визнається, як побачимо далі, потреба давати підданим дерево на будування. На інші потреби як дається то дерево зовсім малоцінне. В інструкції адміністраторові почаївському 1756 р. зазначено — „людям не дозволяти рубати дерево з пня, хіба на будівлю“. Щодо видавання дерева підданим на опал, то випадки цього ми здибаємо в більш лісовій місцевості при кінці XVII ст. Я приводив приклад м. Дубно. У XVIII ст. жадних слідів видавання дерева підданим на опал на півдні Волини я не здибав. Можна гадати, що селяни перейшли на опалення соломою. Не видно також випадків користування лісом підданими для випасу худоби.

Упорядковувалися витрати не тільки на опал, а й на будування. Бачимо як замість старої практики вільного врубу в ліс і при цих витра-

¹⁾ Fa 3. Li C. Lo. 1. ²⁾ Fa 5. Li. E. Lo. 1. ³⁾ Fa 9. Li. I. Lo. 2. ⁴⁾ Книга контрактів на оренди.

⁵⁾ Fa 63. Li NNN.

тах дерева переходять на більш-менш точно зазначені асигнування, ураховуючи дійсну потребу дерев'яного матеріалу. За інструкцією економові вишнівецькому 1772 р. коли б посесори „потребували на репарацію ґрунтову“ дерева, „економ, виїхавши на ґрунт, повинен бачити та потребу поміркувати“; лише зробивши певний розрахунок цієї потреби „має видати від себе асигнацію до лісу“. Таким самим способом видається дерево на будування своїм фільваркам та підданим. В цій самій інструкції встановлюється такий порядок, при яким „коли загалом що будь з тих лісів вивозитись буде на потребу ґрунтову чи скарбову чи підданих“, то це має робитись лише за асигнаціями економа. Зменшення витрат лісового матеріалу на будування досягається ще й в другий спосіб, а саме більш широким вживанням інших будівельних матеріалів — каміння, найбільше цегли. Великі панські маєтки мають свої цегельні, в яких виробляють цей продукт в значних розмірах. 1797 р. бачимо велику панську цегельню в Старім Костянтинові¹⁾. В м. Берестечку, околиці порівнюючи багатій на ліс, 1776 р. бачимо панську „стару“ цегельню та цегельню кляшторну. Обрахунки виробленої цегли за роки 1774—1775 дають в Берестечку числа значні:

Залишилося цегли на 1774 рік	147.000	штук.
Випалено 1774 р. {	в ксьондзів	100.300 „
	в цегельні скарбовій	97.500 „
Випалено 1775 р. {	в ксьондзів	163.150 „
	в цегельні скарбовій	174.700 „
Всього		
682.650 штук.		

Цеглу ми бачим досить широко вживають при будуванні будинків скарбових, особливо в осередках великих ключів. З інвентаря 1797 р. в Старім Костянтинові бачимо такі муровані скарбові будинки: величезна австерія, в замку нові офіщини, пруським муром ставлені, бровар мурований, велика стайня мурована з возовнею, на тракті кузьминським великий магазин соли мурований²⁾. В панських корчмах цього міста стіни обкладені цеглою. Будуються з цегли і торговельні приміщення. 1774—5 р.р. в Берестечку пішло 3.100 цегли на склепи. 1800 р. в Старім Костянтинові більшість крамниць — муровані: крамниць склепів мурованих є 89, а крамниць дерев'яних — 56³⁾. Будуються з цегли в містах і помешкання для житла, хати окремих мешканців. 1790 р. бачимо в Старім Костянтинові обивательські хати муровані⁴⁾. 1774—1775 р. в Берестечку пішло на будування хат єврейських 569.300 штук цегли. Починає цегла йти на окремі фільварки; зазначеного року з Берестечка до фільварків видано 5000 цегли. Ясно, що будинки мешкальні великих панів та кляштори будувалися з цегли. Отож зменшення витрат лісового матеріалу було досягнуто почасти заміною його в опалі та будуванні матеріалом іншим, а головним чином урегулюванням витрат, униканням витрат зайвих.

Переведення в життя нових порядків використання лісу неминуче тягне за собою зміну всієї організації панського лісового господарства. Регульоване використання лісу, використання його за обрахованими нормами, можливо лише в тих умовах, коли розпорядження лісовим запасом буде зосереджено в руках панської адміністрації, коли буде поставлена в відповідний спосіб відчутність, коли буде налагоджений постійний та реальний контроль. Тепер, за цих нових порядків, ліс видається лише за асигнаціями економічного панського управління. 1759 р. Мнішхова наказує „аби нікому не важилися видавати хрусту без моєї асигнації“. Аси-

¹⁾ Arch. Rzewus. Inwent. 1797. A. ²⁾ Ibid. ³⁾ Arch. Rzewus. Inw. 1800 A. ⁴⁾ Arch. Rzewus. Fa 108. № 1.

гнації ці бувають характеру подвійного: асигнації постійні та одноразові. Постійні асигнації передбачають витрати певного числа лісового матеріалу на потреби щоденні постійні; це є асигнації фільваркам, орендарям на щотижневі видачі певного числа фур на протязі цілого року чи ряда літ. Зразок таких асигнацій постійного характеру ми бачимо в вищенаведеному спискові 1756 р. видавання дерева з лісів колосовських окремим фільваркам за контрактами посесорськими. Асигнації одноразові видаються на певну одноразову потребу: на загородження плотом чи частоколом, на будування чи ремонт будинку, моста, шлюза. Для поліпшення підрахунку дерева, яке видається з лісів, а також для контролю за управлінням економічним, щоб не було при видаванні асигнат зловживань, щоб це управління не видавало асигнат з яких будь мотивів більше ніж слід, заводиться реєстрування виданих асигнат. Цей реєстр має бути в певнім місці, має бути складений так, щоб перевірити його було завжди легко. В інструкції економові вишнівецькому 1772 р. стоїть: „видані квіти підданий добр вишнівецьких на хруст для городження плотів аби були зареєстровані — скільки та кому видається; а той реєстр аби був відданий до паперів економічних, до архіву, з підписом економа“. Вище був наведений реєстр лісу, купленого 1771 р. орендарями Вишнівичини в Колосові та Шпіколосах. На місці ліс видається на підставі цих асигнат за квітами. Лісничому відомо, що посесорам певних маєтків асигновано певне число щотижневих фур дерева. Посесори на це число фур мають видавати квіти до лісу, за цими квітами лісничий видасть призначене число фур¹⁾. З подібним квітом, виданим економічним управлінням, їде до лісу підданий, коли йому асигновано дерево на яку будь потребу²⁾. Лісничий без квітів видавати не повинен, бо квіти в його руках є виправдуючий документ на вирубане в лісі дерево³⁾. Щоб лісничому легше було контролювати вирубання дерева за квітами, заводиться такий порядок, що ліс видається лише в певні дні тижня. В контрактах на посесію сіл Дзвінячої та Кривчик 1751 р. зазначено, що видавання призначеного на тиждень дерева буде провадитись в лісі колосовським щоп'ятниці⁴⁾. 1777 р. 23 листопада економ Вишнівеччини пише — „заховується пункт, від я. в. п. д. залишений лісничому, так, що дерево видають посесорам до виниць тільки два рази на тиждень, а саме у вівторок та п'ятницю. Завдяки цьому певніша відомість до обрахунку скільки хто вивезе“. Сліди підрахування, а разом з тим і контролю лісових витрат здибаємо часто. 1778 р. економ Вишнівеччини рапортує про „підрахунок“ лісів, котрий явно відбувається періодично. Бачимо, крім поточних, і генеральні ревізії лісів. 1772 р. була „ревізія лісів староства Колосовського, яка провадилась з двома шляхтичами та возним Вишнівецьким“. Мета тої ревізії — в'яснити „де яка шкода знаходиться“⁵⁾.

При переведенні в життя нової організації панської лісової господарки повстає питання про розпорядження лісами посесорів маєтків. За часів давніших XVI, XVII та початку XVIII ст. при віддаванні в посесію маєтків ліс не завжди виключається. За системи „вольного врубу“ на певні дозволені потреби це не завжди було потрібно робити. Можна погодитись з тим, що ліси виключаються з посесії, коли вони є „чинник самостійний“, коли вони використовуються не на потреби цього самого маєтку, а на ринок, коли вони являються галуззю не такою, що має допоміжний характер, а галуззю самостійною⁶⁾. Та тут, на півдні Волини, як ми вже

¹⁾ Дзвіняча 1751 р. Fa 3. Li C Lo. 1. Кривчики 1751. Fa 5. Li E Lo. 1. ²⁾ Вишнівець 1772 р. Fa 7. Li g. Lo. 1. ³⁾ Fa 1. Li A Lo. 21. ⁴⁾ Fa 3. Li C Lo. 1. Fa 5. Li E Lo. 1.

⁵⁾ Fa 63. Li NNN. ⁶⁾ Ярошевич А., — Капіталістична оренда на Україні. Зап. III в. ВУАН, к. V—VI, сс. 149—150.

бачили, більшість лісів, коли не всі, цим чинником самостійним не були: вони були допоміжною галуззю для фільварків та оренди. Оскільки в посесію йшли фільварки разом з орендою, не було рації відділяти ліси від фільварків, не було рації ліси не самостійного значіння виключати з посесії. Ми бачили, що 1637 р. разом з маєтками — Доманінкою, Татаринівкою Печорною, є зданий в посесію ліс цих маєтків. 1662 р. бачимо здані в посесію Кривчики разом з лісами¹⁾. 1716 р. здається в посесію с. Борщівка з лісами²⁾. В разі, як ліс має значіння самостійне, або в даннє маєтку лісу зовсім нема, посесорові дається право вільного вруб. 1593 р., здаючи в посесію маєток ново-збараський, власник зазначає — „дуброви та зарослі всі які є в тім маєтку моїм вищезгаданим виключаються“, бо ними „я сам маю володіти і кому бажано їх доручити. А всеж орендарям низченазваним, на потребу їх самих власну та до дворців на потреби свої воля в них рубати“³⁾. 1662 р. в контракті на посесію маєтків Оришковець та Курилівки зазначено — „а що в тих маєтностях і дібров мало, або нічого“, то посесори „на всяку потребу двірну і хлопську мають вільний вруб до гаїв та дібров Кривчицьких“⁴⁾. 1718 року в контракті на посесію сіл Жуковець та Ондріївки пан дозволяє посесорам „вруб в лісах своїх вербовецьких до будування їм самим“, також „підданим на опал і будування“, бо ті добра лісів не мають“⁵⁾. Траплялося й так, що в посесію йшли маєтки з лісами, а в розпорядженні власника залишалися маєтки без лісу. Тоді пан виговорює в контракті посесорським право вруб для себе. 1732 р. здається в посесію Бутин „з лісами, зарослями, гаями, хрустами“ при цім пан зазначає, що вони „і на потребу мою до Вишнівця не мають бути боронені“⁶⁾. Здаючи ліси в посесію не як „чинник самостійний“, а допомічну галузь господарства, власники, натурально, вимагають, щоб ці ліси так і використовувалися, щоб лісовий матеріал використовувався лише на потреби самого панського господарства. 1679 р. в контракті на посесію Козина зазначено, що посесор „лісів тамошніх має заживати тільки на власну, двірську потребу“⁷⁾. 1713 р. посесорові косятинівському наказується — „ліс позволяється тільки на потребу домову і поправу будинків замкових, млинів, гребель, мостів та на опал, а на чужі ґрунти вивозити, роздавати, пожитки собі винаходити державця не має“⁸⁾. 1775 р. Залісці здаються в посесію разом з „лісами, зарослями та вольним в них врубом“ при тім ставляться такі обмеження: вруб цей має бути „лише на опал фільварку на огороження плотів за особим визначенням, зазначенім в інвентарі“⁹⁾. 1775 р. на тотожних умовах іде в посесію с. Федьківці разом з лісом¹⁰⁾.

Така система задоволення потреби в лісі тих маєтків, котрі були здані в посесію була можлива за старих порядків використання лісу, порядків „вольного вруб“. Коли ж завели порядки нові, обрахунок розміру потреб і витрат, видавання дерева в обрахованих розмірах, віддавати в посесію разом з маєтком ліс стає неможливим. Ліс приходить виключати, коли маєток здається в посесію. В другій половині XVIII ст. ми бачимо, що ті маєтки, котрі перше йшли в посесію разом з лісами здаються тепер без лісів. 1754 р. Бутин, Поляни й Конахівці пішли в посесію зовсім, „опріч лісів та запустів“, а 1750 р. вони йшли ще разом з лісами¹¹⁾. Залісці, котрі 1775 р., як щойно ми бачили йшли в посесію

¹⁾ Fa 12. Li MMMM Lo 1. ²⁾ Fa 17. Li RRRR Lo 4. ³⁾ Арх. Ю.З.Р., VI, I, сс. 234—235. ⁴⁾ Fa 12. Li MMMM Lo 1. ⁵⁾ Fa 8. H. Lo 1.

⁶⁾ Fa 6. Li F Lo 1. № 1. Fa 6. Li F. Lo 2. ⁷⁾ Arch. Tarn. ⁸⁾ Arch. Rzewus. Fa 13. № 46.

⁹⁾ Fa 2. Li B, Lo. 11. ¹⁰⁾ Fa 1. Li A Lo 22. ¹¹⁾ Fa 6. Li. F Lo 2.

разом з лісами, 1778 р. здаються посесорові „за виключенням лісів, побережників. Останні до жадної послуги пана посесора належати не мають“; вони „мають бути залежні виключно від розпоряджень генерального лісничого“¹⁾ 1751 р. в контракті на посесію читаємо: „те собі застерігають також дідиці, аби ліси й запусти згаданих сіл, Дзвінчой та Мартишко-вель, жадної не мали руїни від руки (ex occasione) посесора. Виключаючи їх зо всякого уживання, дозволяють вільний вруб в лісах колосовських на опал та репарацію, однак не більше, як по фур 10 на тиждень і то в день п'ятковий з квітами самого посесора, або його адміністраторів“²⁾. 1764 р. за контрактом на посесію Котюржинець „ліси та запусти в тих добрах посесорам заборонені“³⁾. Навіть в маєтках дуже багатих на ліс, Колосові та Шпіколосох, за контрактом на посесію 1764 р. „ліси включаються на скарб“⁴⁾. Сприяв виключенню саме в цей час лісів при здаванні маєтків в посесію ще один додатковий момент. Як побачимо далі, в розділі цієї самої роботи — Посесія маєтків, характер посесії в другій половині XVIII ст. в цій околиці сильно міняється. Це виявляється також і в тім, що посесія стає все більш короткотерміною. Коли в XVII та на початку XVIII ст. посесор тримав маєток десятками літ, коли посесія заставна переходила від батька до дітей, часом до внуків, посесорові не випадало руйнувати маєток, навпаки, корисніше було для нього маєток підняти вище, бо наслідками поліпшення маєтку, а також руїни, користувався він сам чи нащадки його. І ліс тоді посесори берегли не зле. Село Білка було в посесії в одних руках з 1717 по 1763 р.; за ці часи „з показань громади не виявляється жадного спустошення лісів посесорами. Навпаки, доводиться, що було старання в Будного та теперешнього посесора заховувати запусти“⁵⁾. Короткотермінові посесори намагались витягнути з маєтку як найбільше в невелике число років, не дбаючи про майбутнє цього маєтку, не зупиняються перед его руїною. 1760 р.р. Вишнівеччина разом з її лісами була в посесії, як наслідок виявилось в новоміських „запустах значне спустошення“, також були „спустошені запусти гнідавські“⁶⁾. А запусти як ми побачимо зараз, мали оберегатись особливо старанно. В такий спосіб заходи щодо обмежень витрат лісового матеріалу, змінюючи потроху організацію панської лісової господарки півдня Волини XVIII ст., приводять до глибокої перебудови цієї організації. Вони приводять до об'єднання лісів окремих маєтків в єдину лісову господарку цілого ключа. Це є виділення лісової господарки від фільварків, це є організування окремої галузі панського господарства ключа, подібно до того, як була організована галузь господарства ставового чи пасічного.

Ці всі переміни в організації панського лісового господарства були наслідком стремління берегти ліси, вони зробили можливим досягнути в цім напрямку значний ефект. Разом з тим оформлення лісової господарки в окрему галузь допомагало ставити, і до певної міри розв'язувати, ще й другу надзвичайно важливу проблему, оскільки її можна було розв'язувати в умовах того часу, а саме проблему відновлення лісів. Ми помічаємо, що в ті часи в цім краї вже не покладають всіх надій на те, що сама природа, без всяких старань чоловіка, відродить порубаний ліс. Ми бачимо як панська адміністрація береться регулювати в цім напрямку природні процеси. Ці заходи відновити ліс з погляду нашого часу являються досить оригінальними, мало досконалими; вони є такі, якими могли бути в ті часи. Ми ще не бачимо чистої раціональної лісової господарки.

¹⁾ Fa 2. Li B. Lo 4. ²⁾ Fa 3. Li C Lo 21. ³⁾ Fa 10. Li K Lo 2. ⁴⁾ Fa 43. Li MMM.

⁵⁾ Fa 8. Li H. Lo 2. ⁶⁾ Fa 1. Li A. Lo 19.

Для заведення раціональної лісової господарки в ті часи бракувало у всій Європі обґрунтованого лісового знання; „так що ще більшу половину XVIII ст. ми повинні зарахувати до часів емпіричної, можна сказати в цім випадку — не до раціональної, а ірраціональної лісової господарки“¹⁾). Західньо-європейська практика того часу сприяла відродженню лісів в першу чергу самою організацією рубання лісу. Визначення дерева для рубання „практикувалось способом зазначення лісових участків. Певні лісові участки були в повній охороні, без сумніву, коли в них переважало молоде дерево“. Задоволення потреб в будівельнім матеріалі, „як і потреби в твердім дереві для опалу, імовірно, було концентроване в певних участках лісу“. Вирубанням в них більшого дерева осягали того, що і тут, „після того, як минало кілька десятиліть, група молодих паростків далеко переважала рештки старого складу. Ці участки лісу після цього переводилися в стан заховання“, а рубали інші²⁾). Таку саму практику бачим і тут в нас. В великім ключі ліс рубається лише в певних ділянках, в певних маетках. В другій половині XVIII ст. в князівстві Вишнівецькім рубають дерево лише в лісі колосовськім. Участки лісу, чи цілі ліси, де дерево було молоде, заховуються непорушними, їх не рубають поки дерево не підросте. Такі молоді участки лісу носять в нас назву запустів. Запусти були на півдні Волини з давніх часів. 1603 р. ми бачимо в Старім Костянтинові „запуст старицький“³⁾). У XVIII ст. маємо вже цілу сітку запустів. Хоч би на Вишнівецьчині бачимо запуст 1751 р. в лісі дзвіняцькім, 1768 р. — запуст коло сіл Раківця та Мишковець, 1772 р. — запуст в лісі колосовськім⁴⁾). Західньо європейська практика в ті часи при виділенні участків для рубання вже ураховує потрібний час для відновлення дерева, розбиває ліс заздалегідь на участки в такий спосіб, щоб, коли останній усясток буде вирублений, то перший вже виріс до потрібної норми. „В Пруссії за розпорядженням Фридриха Великого з 1764 р. були всі разом ліси перемірені: кождий лісовий округ на 3 кавалки, кождий кавалок дерева шпількового був поділений на 60—80 річних порубок“ і т. д.⁵⁾). Відомостей про аналогічний розподіл, розподіл цілком пляновий, лісових участків для рубання тут на півдні Волини я не здибав. Можна гіпотетично гадати лише про поступове до того наближення. Та до того в умовах господарства панського, та ще тутешніх країв, ліс, якого було мало, трудно було розбивати на десятки діляниць.

Таких способів відновлення лісу, як засів чи садження, ми в ті часи спостерегти не могли, правда і в західній Європі про них в ті часи майже не чути⁶⁾).

Отож, оглядаючи лісове господарство півдня Волини XVIII ст. ми можемо констатувати в нім значний поступ, велике удосконалення його організації.

Ясно, що виконання цих завдань лісової господарки вимагало оформлення свого апарату і апарату вже до певної міри кваліфікованого. Головна особа в апараті тодішнього панського лісового господарства є лісничий. Він являється носителем всього тодішнього знання в лісовій справі, всієї тодішньої емпіричної техніки. Таким він є з давніх часів; таким він повинен бути з тої пори як починається лісова господарка. Організація лісової господарки з давніх часів ставить його в таку роль. Так і в західній Європі ще „за часів Франкської держави, або в середні віки“, оскільки вже „використання лісу не було зовсім без плану та мети,

¹⁾ Zombart W., — Op. cit., B. II., Hb. II. 1924, cc. 647 — 648. ²⁾ Roth K., — Geschichte der Forst und Jagdwesens in Deutschland, 1873, c. 559 ³⁾ Arch. Rzewus., — Inw. S. 1603 A. ⁴⁾ Fa 3. Li C. Lo 1. Fa 1. Li A Lo 16. Fa 63. Li. NNN. ⁵⁾ Roth. K., — Op. cit. c. 597. ⁶⁾ ib. 560

без правил та засад, без певного знання та досвіду“, оскільки „могло бути це емпіричне лісове знання зовсім не таким вже недостатнім“; то „носителями цього були лісники та лісничі“¹⁾). В зв'язку з тим лісничий безпосередній, найблизчий керівник панської лісової господарки. Під його керівництвом є низчі службовці панських лісів. 1759 р. Мнішхова наказує — „побережники ні від кого не мають залежати лише від лісничих, аби як належить пильнували лісів“. Підпорядкування всієї низчої лісової служби виключно лісничому це є загальний порядок тутешньої панської лісової господарки того часу. Лісничий, керівник лісової господарки, є, натурально, в першу чергу відповідальний за стан лісів, особливо, про що тоді так дбали, за їх цілість. 1741 р. в інструкції губернаторові козинському зазначено — „доручається і те аби пам'ятав і нагадував лісничому, щоб не було шкоди в лісах“. 1778 р. 22 березня економ вишнівецький пише про лісничого — „що коли хто більше ніж йому дозволено і визначено вивезе, на нім першим скарб того шукати буде“.

Низчий лісовий персонал це є щойно згадані побережники. На їх обов'язку є перш за все охорона лісу від крадіжок. 1792 р. з колосовського лісу підданий „взяв на свій віз гиляку від стятого Євреями дуба; побережники надібавши забрали його коні з возом“²⁾). Побережники, оскільки лісничий далеко не завжди має змогу у всіх лісах свого лісництва бути при видаванні дерева, відбирають квіти, а також „за квітами визначають де і що мають рубати“.

Як і всі службовці панського апарату, котрі мали фахові знання і несли фахову службу, лісничий був найнятий. Платня його була на Вишнівеччині 1756 р. 150 злотих польських річно та давали йому ординарії жита, вівса, ячменю, гречки 136 четвериків, пшениці, насіння, гороху, ягел — 20 четвериків річно³⁾). Побережники звичайно були з підданих, які звільнялись за цю роботу від панщини. Оскільки лісова господарка входить в загальне господарство ключа, зверхній догляд, а також зверхнє інструктування і розпорядження є в руках економа чи губернатора ключа. Лісничий підпорядкований економові, як підпорядковані всі службовці окремих галузів панського господарства ключа. Економ відповідає перед зверхньою владою за ліси, як відповідає за всі галузі господарства ключа. В інструкції економові вишнівецькому зазначено — „аби ліси вишнівецькі і запусти, а також ліс колосовський були заховані непорушно. Економ повинен звернути увагу на догляд і старання лісничого“. За інструкцією козинському губернаторові 1741 р. цей, як ми вже бачили, має „нагадувати лісничому, аби не було руїни в лісах“. Економ дає з своєї ініціативи розпорядження лісничому⁴⁾), в руках економа є видавання асигнувань на лісовий матеріал. Економ переводить періодичний контроль лісової господарки на місці. За інструкцією економові вишнівецькому 1772 р. він „коли не частіше, то принаймні раз в квартал є обов'язаний“ всі ліси оглянути.

1) Іб. 553.

2) Fa 5. Li E. Lo 5. 3) Fa 20. Li U. Lo 3.

4) Fa 124. Li. Z Z Z Z Z.